

साङ्ग्रकारिका ।

—००८०—

श्रीईश्वरकृष्णन विरचिता ।

श्रीगौडपादस्वामिकृतभाष्यमहिता ।

पण्डितकुलपति वि० ४० उपाधिधारि-

श्रीमज्जोवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित श्रो आशुबोध विद्याभूषण

पण्डित श्री नित्यबोध विद्यारत्नाभ्या

सस्कृता प्रकाशिता च ।

चतुर्थस्करणम् ।

कलिकातानगरे

वाचस्पत्ययन्वे सुद्रिता ।

इं १९२६ ।

साङ्गकारिका ।

दुःखवयाभिघाताज्ज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।
हृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्ताख्यन्ततोऽभावात् ॥१॥

कपिलाय नमस्तस्मै, येनाविद्योदधौ जगति ममे ।
कारुण्यात् भाङ्गमयौ, नौरिव विहिता प्रतरण्याय ॥ १ ॥
अत्ययन्त्र स्थैरं, प्रमाणसिद्धान्तहेतुभिर्युक्तम् ।
शास्त्र शिष्ठिहिताय, समाप्तोऽहं प्रवक्ष्यामि ॥ २ ॥
दु खवयेति ।—अस्या आर्याद्या उपोद्घात, क्रियते । इह
भगवान् ब्रह्मसुतः कपिलो नाम, तत् यथा,—
“सनकश्च सनन्दश्च द्वौयश्च सनातनः ।
आसुरिः कपिलश्वैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
इत्येवे ब्रह्मणः पुच्छाः सप्त प्रोक्ता महर्षयः ॥”
कपिलश्च सहोत्पन्नानि ‘धर्मीज्ञानं वैराग्यमैखर्यच्च’ इति ।
एव स उत्पन्नः सन् अन्धे तमसि भजज्जगदालोक्य संसार-
पारम्पर्येण सत्कारुण्यो जिज्ञासमानाय आसुरिगोवाय
ब्राह्मणाय इदं पञ्चविश्विततत्त्वाना ज्ञानम् उक्तवान्, यस्य
ज्ञानात् दु खक्षयो भवति,—

“पञ्चविश्विततत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्मे वसेत् ।

जटौ मुख्डा शिखौ वापि मुच्यते नात्र सशयः ॥”

तदिदमाह.. दु खवयाभिघाताज्ज्ञासेति ।—तत्र दुःख-
लयम् आध्यात्मकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकच्चेति ।
तत्राध्यात्मिकं द्विविधं, शारीरं मानसच्चेति । शारीरं वात-

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्विशुष्विक्षयातिशययुक्तः ।

पित्तश्चेभविपर्ययकृतं ज्वरातौभारादि । मानसं प्रियवियोग-
प्रियसंयोगादि । आधिभौतिकं चतुर्विधभूतग्रामनिमित्तं
मनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपदशमशक्यूकामल्कुणमत्यमकरग्राह-
स्थावरेभ्यो जरायुजाण्डजस्तेदजोऽङ्गजोभ्य सकाशादुपजायते ।
आधिदैविकं देवानामिद दैवं, दिवः प्रभवतौति वा दैवं, तदधि-
क्षत्य यदुपजायते श्रीतोषावातवर्षाशनिपातादिकम् ।

एव यथा दुःखवयाभिघाताज्ज्ञासा कार्या क १ तदभि-
घातके हेतौ तस्य दुःखवयस्य अभिघातको योऽसौ हेतुः
तत्वेति । दृष्टे साऽपार्था चेत्, दृष्टे हेतौ दुःखवयाभिघातके सा
जिज्ञासाऽपार्था चेत् यदि । तत्राध्यात्मिकस्य हिविधस्यापि
आयुर्वेदशास्त्रक्रियया प्रियसमागमाप्रियपरिहारकटुतिक्त-
कषायकार्यादभिर्दृष्टे एव आध्यात्मिकोपायः । आधिभौति-
कस्य रक्षादिनार्जाभिघातो दृष्टः । दृष्टे साऽपार्था चेद्व मन्यसे,
न, एकान्तात्यन्ततोऽभावात् । यत एकान्ततोऽवश्यम् अत्य-
न्ततो नित्यं दृष्टेन हेतुनार्जाभिघातो न भवति, तस्मादन्यत्र एका-
न्तात्यन्ताभिघातके हेतौ जिज्ञासा विर्वादधा कार्योत ॥ १ ॥

यदि दृष्टादन्यत्र जिज्ञासा कार्या, ततोऽपि नैव; यत
आनुश्रविको हेतु दुःखवयाभिघातक । अनुशूयत इत्यनुश्रवः;
तत्र भव आनुश्रविक । स च आगमात् सिद्धः । यथा—

“अपाम सोममसृता अभूमागम ज्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान् दृणवदराति । कस्मु धूत्तरसृतमत्येष्य ॥”

कहार्चादन्त्रादीना देवाना कल्प आसीत्, कथ वयम-
सृता अभूम १ इति विचार्य । यस्मादियमपाम सोम पौतवन्तः
सोमं, तस्मादसृता अभूम अमरा भूतवन्त इत्यर्थः । किञ्च, अगमा

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥२॥

ज्योतिः गतवन्तः लब्धवन्तः ज्योतिः स्वर्गमिति । अविदाम देवान् दिव्यान् विदितवन्तः । एवच्च कि नूनमस्मान् लग्नवट-राति नन् निश्चित किमराति शत्रुरस्मान् लग्नवत् कर्त्तति । किम् धूत्तिरसृतमच्येष्य धूत्तिर्जरा हिसा वा कि करिष्यति असृतमच्येष्य । अन्यच्च, वेटे शूयते आत्यन्तिक फल पशु-बधेन । “सर्वाङ्गोकान् जयति सृत्युं तरति पापान् तरति ब्रह्महत्या तरति यो योऽश्वमेधेन यजते” इति । ऐकान्तात्यन्तिके एवं वेदोक्ते अपार्थैव जिज्ञासा, इति न । उच्यते—दृष्टवदानुश्रविक इति दृष्टेन तुच्छो दृष्टवत्, योऽसौ आनुश्रविकं कस्मात् स दृष्टवत्, यस्माद्विशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । अविशुद्धियुक्तः पशुघातात् ; तथा चोक्तम्,—

“षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूना मध्यमेऽहनि ।

अश्वमेधस्य वचनादूनानि पशुभिस्त्रिभिं ॥” इति ।

इत्य यद्यपि शुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तथापि मिश्रोभावाद-विशुद्धियुक्त इति । तथा,—

“बह्नौन्द्रसहस्राणि देवानाच्च युगे युगे ।

कालेन समतौतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥” इति ।

एवमिन्द्रादिनाशात् चययुक्तः ; तथाऽतिशयो विशेषस्तेन युक्तः । विशेषगुणदर्शनादितरस्य दुःखं स्वादिति । एवमानुश्रविकोऽपि डेतुदृष्टवत् । कस्तर्हि श्रेयानिति चेत् ? उच्यते—तद्विपरीतः श्रेयान् ताभ्यां दृष्टानुश्रविकाभ्या विपरीतः श्रेयान् प्रशस्यतर इति, अविशुद्धिक्षयातिशयायुक्तत्वात् । स कथमित्याह, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ।—तत्र व्यक्तं महादादि, बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥३॥

भूतानि । अव्यक्तं प्रधानम् । च पुरुषः । एवमेतानि पञ्च-
विश्वतत्त्वानि व्यक्ताव्यक्तज्ञा. कथन्ते । एतद्विज्ञानाच्छ्रेय इति ।
उक्तच्च “पञ्चविश्वतत्त्वज्ञः” इत्यादि ॥ २ ॥

अथ व्यक्ताव्यक्तज्ञाना को विशेष इत्युच्यते—मूलप्रकृतिः
प्रधान, प्रकृतिविकृतिसप्तकस्य मूलभूतत्वात्, मूलञ्च सा
प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः । अविकृति. अन्यस्मान्नोत्पद्यते, तेन
प्रकृति. कस्यचिद्विकारो न भवति । महदाद्याः प्रकृति-
विकृतयः सप्त महान् बुद्धि., बुद्धग्राद्या. सप्त, बुद्धिः १
अहङ्कारः १ पञ्चतन्मात्राणि ५ एताः सप्त प्रकृतिविकृतयः ।
तत् यथा—प्रधानात् बुद्धिरुत्पद्यते, तेन विकृति प्रधानस्य
विकार इति । सैवाहङ्कारसुत्पादयति, अत. प्रकृतिः । अह-
ङ्कारोऽपि बुद्धेरुत्पद्यते इति विकृतिः, स च पञ्चतन्मात्राण्य-
त्पादयतौति प्रकृतिः, तत्र शब्दतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते
इति विकृतिस्तस्मादाकाशमुत्पद्यते इति प्रकृतिः । तथा
स्यर्थतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते इति विकृतिस्तदेवं वायुसुत्पाद-
यतौति प्रकृतिः । गन्धतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते इति
विकृतिस्तदेवं पृथिवौसुत्पादयतौति प्रकृतिः । रूपतन्मात्र-
महङ्कारादुत्पद्यते इति विकृतिस्तदेवं तेज उत्पादयतौति
प्रकृतिः । रसतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते इति विकृतिस्तदेवमप
उत्पादयतौति प्रकृतिः । एवं महदाद्याः सप्त प्रकृतयो विकृत-
यश्च । षोडशकस्तु विकारः, पञ्चबुद्धौन्दियाणि पञ्चकर्मन्दियाणि
एकादशं मन. पञ्चमहाभूतानि एष षोडशको गणो विकृति-
रेव, विकारो विकृतिः । न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

एवमेषा व्यक्ताव्यक्तज्ञाना तयार्ण पदार्थोनां कै कियद्विः प्रमाणैः केन कस्य वा प्रमाणेन मिहिभंवति । इह लोके प्रमेयवस्तु प्रमाणेन साध्यते, यथा प्रस्तादिभिर्वीहयस्तुलया चन्दनादि ; तस्मात् प्रमाणमभिवेयम् । दृष्टमिति ।—दृष्ट यथा श्रोत्रं त्वक् चचुत्रिंहा ब्राणमिति पञ्चबुद्धोन्दियाणि, शब्दस्यर्थरूपरसगन्धा एषा पञ्चाना पञ्चैव विषया यथासङ्ग्रहम् । शब्दं श्रोत्रं गृह्णाति, त्वक् स्पर्शं, चक्षुः रूपं, जिह्वा रसं, ब्राणं गन्धमिति । एतत् दृष्ट मित्युच्यते प्रमाणम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा योऽर्थो न गृह्णते स आप्तवचनात् ग्राह्यः । यथेन्द्रो देवराजः, उत्तराः कुरवः, स्वर्गेऽप्सरसः इत्यादि । प्रत्यक्षानुमानाग्राह्यमप्याप्तवचनात् गृह्णते । अपि चोक्तम् ।—

“आगमो ह्याप्तवचनमाप्त दाष्ठक्यादिदुः ।
चौणटोषोऽनृत वाक्य न ब्रूयादेत्वसम्भवात् ॥
स्वकर्मस्यभियुक्तो यः सङ्गङ्घविवार्जतः ।
पूजितस्तद्विधैर्नित्यमाप्तो ज्ञेयं स तादृश ॥”

एतेषु प्रमाणेषु सर्वप्रमाणानि मिहानि भवन्ति । षट् प्रमाणानि जैमिनिः । अथ कानि तानि प्रमाणानि ? —“अर्थापत्तिः सम्भवः अभावः प्रतिभा ऐतिह्यम् उपमानञ्च” इति षट् प्रमाणानि । तत्रार्थापत्तिद्विविधा, दृष्टा श्रुता च । तत्र दृष्टा—एकस्मिन् पक्षे आत्मभावो गृह्णौतश्चेदन्यस्मिन्नप्यात्मभावो गृह्णते एव । श्रुता यथा—दिवा टेवटतो न भुड्क्ते, अथ च पानो दृश्यते, अतोऽवगम्यते रात्रौ भुड्क्ते इति । सम्भवो यथा—प्रस्त इत्युक्ते चत्वारः कुडवाः सम्भाव्यन्ते । अभावो नाम प्रागितरेतरात्यन्तसर्वभावलक्षणः । प्रागभावो यथा

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्वि ॥४॥
प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम्।

—देवटतः कौमारयौवनादिषु । इतरेतराभाव,—पटे घटा-
भाव । अत्यन्ताभाव,—खरविषाण-बन्ध्यासुत खपुष्पवदिति ।
मर्वीभाव,—प्रधंसाभावो दग्धपटवटिति, यथा शुष्कधान्यदर्श-
नात् दृष्टेरभावोऽवगम्यते । एवमभावोऽनेकधा । प्रतिभा यथा—
“दक्षिणेन च विन्ध्यस्य सह्दास्य च यदुत्तरम् । पृथिव्यामासमुद्रायाः
स प्रदेशो मनोरम ॥” एवमुक्ते तस्मिन् प्रदेशे शोभना गुणाः
मन्तौति प्रतिभोत्पद्यते, ; प्रतिभा च ज्ञानतः ज्ञानमिति ।
ऐतिह्यं यथा—ब्रवौति लोको यथा अल्प वटे यक्षिणौ प्रतिवसति
इत्येव ऐतिह्यम् । उपमानं यथा—गौरिव गवयः, समुद्र इव
तडाग । एतानि षट् प्रमाणानि त्रिष्टु दृष्टादिष्टन्तर्भूतानि ।
तवानुमाने तावदर्थापत्तिरन्तर्भूता । सभवाभावप्रतिभैति-
ह्योपमाश्वासवचने । तस्मात् त्रिष्टेव सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं, तदाच—तेन त्रिविधेन प्रमाणेन प्रमाण-
सिद्धेभवतोति वाक्यशेष । प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्वि । प्रमेय
प्रधानं बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च
महाभूतानि पुरुष इति । एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि
व्यक्ताव्यक्तज्ञा इत्युच्यन्ते । तत्र किञ्चित् प्रत्यक्षेण साध्यं
किञ्चिदनुमानेन किञ्चिद्दागमेनेति त्रिविधं प्रमाणमुक्तम् ॥ ४ ॥

तस्य किं लक्षणमेतदाह—प्रतिविषयेषु शोकादौनां
शब्दादिविषयेषु अध्यवसायो दृष्टं प्रत्यक्षमित्यर्थः ।
त्रिविधमनुमानमाख्यातं, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं
चेति । पूर्वमस्यास्त्रौति पूर्ववत्, यथा मेषोन्नत्वा

तस्मिन्नलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु ॥५॥
 सामान्यतस्तु दृष्टादौन्दियाणां प्रतौतिरनुमानात् ।
 तस्मादपि चासिङ्गं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥६॥
 अतिदूरात्प्रामौष्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

हृष्टि साधयति पूर्वदृष्टत्वात् । शेषवत् यथा—समुद्रादेकं जल-
 पल लवणमासाद्य शेषस्याप्यस्ति लवणभाव इति । सामान्यतो
 दृष्टं—देशान्तरादेशान्तर प्राप्त दृष्टं गतिमच्चन्द्रतारकं
 चैवत् । यथा चैवनामान देशान्तरादेशान्तर प्राप्तमवलोक्य
 गतिमानयमिति, तद्द्वच्चन्द्रतारकमिति । तथा पुष्पिताम्बद्धं-
 नादन्यव पुष्पिता आम्रा इति सामान्यतो दृष्टेन साधयति ।
 एतत् सामान्यतो दृष्टम् । किञ्च तस्मिन्नलिङ्गिपूर्वकमिति तदनु-
 मानं लिङ्गपूर्वकं, यत्र लिङ्गेन लिङ्गो अनुमौयते, यथा—दण्डेन
 यर्ति । लिङ्गिपूर्वकञ्च यत्र लिङ्गिना लिङ्गमनुमौयते, यथा
 —दृष्टा यतिमस्येदं त्रिदण्डमिति । आप्तश्रुतिराप्तवचनञ्च ।
 आप्ता आचार्यो ब्रह्मादयः, श्रुतिर्वेदः, आप्ताश्च श्रुतिश्च आप्त-
 श्रुतिः, तदुक्तमाप्तवचनमिति । एवं विविध प्रमाणसुक्तम् ॥५॥

तत्र केन प्रमाणेन कि साध्यमुच्यते,—सामान्यतोऽष्टादशनु-
 मानादौन्दियाणामिन्द्रियाख्यतौत्य वर्त्तमानाना सिद्धिं ।
 प्रधानपुरुषावतोन्दियौ सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन साध्येते,
 यस्मात्प्रहृष्टादिलिङ्गं त्रिगुण, यस्येदं त्रिगुण कार्यं तत्
 प्रधानमति । यतस्माचेतनं चेतनमिवाभार्ति अतोऽन्योऽधि-
 ष्ठाता पुरुष इति । अक्षत्र प्रत्यक्षमाध्यम् । तस्मादपि चासिङ्गं
 परोक्षमाप्तागमात् सिङ्गं, यथा—इन्द्रो देवराजः, उत्तराः कुरवः,
 स्वर्गेऽपरस इति परोक्षमाप्तवचनात् सिद्धम् ॥६॥

सौक्रमादावधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥७॥
 सौक्रमग्रात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धिः ।
 महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपञ्च ॥८॥

अत्र कश्चिदाह प्रधान पुरुषा वा नोपलभ्यते, यच्च नोपलभ्यते लोके तत्त्वास्ति, तस्मात् तावपि न स्तः ; यथा द्वितीयं शिरस्तोय. बाहुरिति । तदुच्यते—अत्र सतामप्यर्थानामष्टधोपलब्धिनेभवति, तत् यथा—इह सतामप्यर्थानामतिदूरादनुपलब्धिर्दृष्टा; यथा—देशान्तरस्थाना चैवमैत्रविष्णुमित्राणाम् । सामोप्यात् यथा—चक्रुषाऽज्ञनानुपलब्धिः । इन्द्रियाभिभवात् यथा—वधिरान्वयोऽशब्दरूपानुपलब्धिः । मनोऽनवस्थानात् यथा—व्यग्रचित्तः सम्यक्कथितमपि नावधारयति । सौक्रमात् यथा—धूमोषजलनौहारपरमाणवो गगनगता नोपलभ्यन्ते । व्यवधानात् यथा—कुर्वेन पिहित वसु नोपलभ्यते । अभिभवात् यथा—सूर्यतेजसाऽभिभूता ग्रहनक्षत्रतारकादयः नोपलभ्यन्ते । समानाभिहारात् यथा—मुहराशौ मुह. क्षिप., कुवलयामलकमध्ये कुवलयामलके क्षिपे, कपोतमध्ये कपोतो नोपलभ्यते समानद्रव्यमध्याहृतत्वात् । एवमष्टधाऽनुपलब्धिः सतामर्थानाभिहृदृष्टा ॥ ७ ॥

एवत्त्वास्ति किमभ्युपगम्यते प्रधानपुरुषयोरप्येतयोर्वाऽनुपलब्धिः केन हेतुना ? केन चोपलब्धिस्तदुच्यते—सौक्रमात् तदनुपलब्धिः, प्रधानस्येत्यर्थः, प्रधान सौक्रमाद्बोपलभ्यते, यथाऽकाशे धूमोषजलनौहारपरमाणवः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते । कथं तर्हि तदुपलब्धिः ? कार्यतस्तदुपलब्धिः कार्यं दृष्टा कारणमनुमौयते ; अस्ति प्रधान कारण यस्येद कार्यम् ; बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतत्त्वात्ताणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-

असद्करणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥६॥

भूतानि एव तत्कार्यम् । तच्च कार्ये प्रकृतिविरूपं प्रकृतिः प्रधानं, तस्या विरूपं प्रकृतेरसदृशम् । सरूपञ्च समानरूपञ्च ; यथा लोकेऽपि पितुसु च इव पुन्हो भवत्यतुत्यस्त । येन हेतुना तुत्यमतुत्यं तदुपरिष्ठात् वच्चामः ॥ ६ ॥

यदिद महादादिकार्ये तत् कि प्रधाने सत् ? उताहोस्त्रिद-
सत् ? आचार्यविप्रतिपत्तेरय सशयः ; यतोऽव साङ्गदश्चेन-
सत्कार्ये बौद्धादीनामसत्कार्यम् । यदि सदसन्न भवत्यथासत्कन्न-
भवतौति विप्रतिषेधस्तत्राह—असद्करणात् न सदमदसतो-
ऽकरणं तस्मात् सत्कार्यम् । इह लोकेऽसत्करण नास्ति, यथा
सिकताभ्यस्त्वेतत्पत्तिः ; तस्मात् सतः करणादस्ति प्रागुत्पत्ते;
प्रधाने व्यक्तम्, अतः सत्कार्यम् । किञ्चान्यदुपादानग्रहणात्
उपादानं कारण तस्य ग्रहणात्, इह लोके यो येनार्थो स तदु-
पादानग्रहणं कराति, दध्यर्थो चौरस्य न तु जलस्य, तस्मात्
सत्कार्यम् । इतश्च सर्वसम्भवाभावात् सर्वस्य सर्वत्र सम्भवो
नास्ति, यथा सुवर्णस्य रजतादौ लणपांशुसिकतासु, तस्मात् सर्व-
सम्भवाभावात् सत्कार्यम् । इतश्च शक्तस्य शक्यकरणात् इह
कुलालः । शक्तो मृद्घण्डचक्रचौवररक्षनोरादिकरणोपकरणं वा
शक्यमेव घट सृत्पिण्डादुत्पादयति, तस्मात् सत्कार्यम् ।
इतश्च कारणभावाच्च सत्कार्ये कारणं यज्ञकरणं तज्ञकरणमेव
कार्यमपि ; यथा यवेभ्यो यवा, ब्रौहिभ्यो ब्रौहय । यदाऽसत्-
कार्ये स्यात् ततः कोद्रवेभ्य शालयः स्युर्न च सन्तौति, तस्मात्
सत्कार्यम् । एवं पञ्चमिहेतुभिः प्रधाने महादादिलिङ्गमस्ति,
तस्मात् सत उत्पत्तिर्नासत इति ॥ ६ ॥

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥

प्रकृतिविरूप सरूपच्च यदुक्त तत् कथमित्यच्यते—व्यक्तं
महदादिकार्यं, हेतुमदिति हेतुरस्यास्ति हेतुमत्, उपादान
हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्याया । व्यक्तस्य प्रधानं हेतु-
रस्ति, अतो हेतुमत् व्यक्तं भूतपर्यन्तं, हेतुमत् बुद्धितच्चं
प्रधानेन, हेतुमानहङ्कारो बुद्धा, पञ्चतन्मात्राणि एकादशे-
न्द्रियाणि हेतुमन्त्यहङ्कारेण ; आकाश शब्दतन्मात्रेण हेतुमत्,
वायुः स्पर्शतन्मात्रेण हेतुमान्, तेजो रूपतन्मात्रेण हेतुमत्,
आपो रसतन्मात्रेण हेतुमत्यः, पृथिवौ गम्यतन्मात्रेण हेतुमतौ,
एवं भूतपर्यन्तं व्यक्तं हेतुमत् । किञ्चान्यत्, अनित्य यस्मा-
दन्यस्मादुत्पद्यते, यथा—सृतिपण्डादुत्पद्यते घटः, स चानित्यः ।
किञ्चाव्यापि असर्वगमित्यर्थः, यथा प्रधानपुरुषौ सर्वगतौ, नैवं
व्यक्तम् । किञ्चान्यत्, सक्रियं सप्तरकाले संसरति, लयोदश-
विधेन करणेन सयुक्तं सूक्ष्मं शरौरमाश्रित्य संसरति, तस्मात्
सक्रियम् । किञ्चान्यत्, अनेक बुद्धिरहङ्कार पञ्चतन्मात्रा-
त्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति । किञ्चान्यत्,
आश्रितं स्वकारणमाश्रयते, प्रधानाश्रिता बुद्धिः, बुद्धि-
माश्रितोऽहङ्कारः, अहङ्काराश्रितान्येकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मा-
त्राणि, पञ्चतन्मात्राश्रितानि पञ्चमहाभूतानौति । किञ्च
लिङ्गं लययुक्तं, लयकाले पञ्चमहाभूतानि तन्मात्रेषु लौयन्ते,
तान्येकादशेन्द्रियै. सहाहङ्कारे, स च बुद्धौ, सा च प्रधाने लयं
यातौति । तथा सावयवम् अवयवां शब्दस्पर्शरसरूपगम्याः,
तैः सह । किञ्च परतन्त्रं नात्मनः प्रभवति, यथा प्रधानतन्मा
बुद्धिः, बुद्धितन्मोऽहङ्कारः, अहङ्कारतन्माणि तन्मात्राणौन्द्रियाणि

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मिं ।

च, तत्त्वाद्वत्त्वाणि पञ्चमहाभूतानि च । एवं परतत्त्वं परायत्रं व्याख्यातं व्यक्तम् । अथोऽव्यक्तं व्याख्यास्यामः, विपरीतमव्यक्तम् एतैरेव गुणैर्येत्रोक्तैर्विपरीतमव्यक्तं, हेतुमत् व्यक्तमुक्तम् । न हि प्रधानात् परं किञ्चिदस्ति, यतः प्रधानव्यानुत्पत्ति, तस्मादहेतुमंदव्यक्तम् । तथाऽनित्यच्च व्यक्त, नित्यमव्यक्तमनुत्पाद्यत्वात्, न हि भूतानौव त्रुतिश्चिदुत्पद्यते इत्यव्यक्तं प्रधानम् । किञ्चाव्यापि व्यक्तं, व्यापि प्रधानं सर्वगतत्वात् । सक्रिय व्यक्तमक्रियमव्यक्तं सर्वगतत्वादेव । तथाऽनेकं व्यक्तमिकं प्रधानं कारणत्वात्, व्याणा लोकानां प्रधानमिकं कारणं, तस्मादेकं प्रधानम् । तथाऽश्रित व्यक्तम् अनाश्रितमव्यक्तमकार्यत्वात्, न हि प्रधानात् किञ्चिदस्ति परं यस्य प्रधानं कार्यं स्यात् । तथा व्यक्तं लिङ्गम्, अलिङ्गमव्यक्तं नित्यत्वात्, महार्दादलिङ्गं प्रलयकाले परस्पर प्रलीयते नैवं प्रधानं, तस्मार्दालिङ्गं प्रधानम् । तथा सावयव व्यक्तं, निरवयवमव्यक्तं, न हि शब्दस्यरसरूपगम्यः प्रधाने सन्ति । तथा परतत्त्वं व्यक्तं, स्वतत्त्वमव्यक्तं प्रभवत्यात्मनः ॥ १० ॥

एव व्यक्ताव्यक्तयोर्विधम्यमुक्तं, साधस्यमुच्यते, यदुक्तं ‘सरूपञ्च’ । —त्रिगुण व्यक्तं सत्त्वरजस्तुमासि ब्रयो गुणा यस्येति । अविवेकि व्यक्तं न विवेकोऽस्यास्तीति, इदं व्यक्तमिमि गुणा इति न विवेक कर्तुं याति, अय गौरयमञ्च इति यथा, ये गुणास्तत् व्यक्तं यत् व्यक्तं ते च गुणा इति । तथा विषयो व्यक्तं, भोग्यमित्यर्थः, सर्वपुरुषाणा विषयभूतत्वात् । तथा सामान्यं व्यक्तं, भूत्यटासौवत् सर्वसाधारणत्वात् । अचेतनं व्यक्तं, सुखदःख-मोहान् न चेतयतीत्यर्थः । तथा प्रसवधर्मिं व्यक्तं, तत् यथा—

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्थथा च पुमान् ॥११॥

बुद्धेरहङ्कारं प्रसूयते, तस्मात् पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च प्रसूयन्ते, तन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । एवमेते व्यक्तधर्माः प्रसवधर्मान्ता उक्ता', एवमेभिरव्यक्तं सरूप, यथा व्यक्तं तथा प्रधानमिति । तत्र त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तमपि त्रिगुणं, यस्यैतन्महादादिकार्थं त्रिगुणम् । इह यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यमिति; यथा कृष्णतन्तुकृतं कृष्णं एव पटो भवति । तथा अविवेकिव्यक्तं, प्रधानमपि गुणैर्न भिद्यते, अन्ये गुणा. अन्यत् प्रधानमेव विवेकुं न याति तदविवेकिप्रधानम् । तथा विषयो व्यक्तं, प्रधानमपि सर्वपुरुषविषयभूतत्वात् विषय इति । तथा सामान्यं व्यक्तं, प्रधानमपि सर्वसाधारणत्वात् । तथाऽचेतनं व्यक्तं प्रधानमपि सुखदुःखमोहान् न चेतयतौति कथमनुमौयते, इह ज्ञाचेतनान्मृत्यिखण्डादचेतनो घट उत्पद्यते । तथा प्रसवधर्मिव्यक्तं, प्रधानमपि प्रसवधर्मि, यतः प्रधानात् बुद्धिरुत्पद्यते । एव प्रधानमपि व्याख्यातम् । इदानीं तद्विपरीतस्थथा च पुमानित्येतत् व्याख्यायते ।—तद्विपरीतस्थाभ्या व्यक्ताव्यक्ताभ्या विपरीतं पुमान्; तत् यथा—त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तञ्च, अगुणं पुरुषः । अविवेकिव्यक्तमव्यक्तञ्च, वर्वकिपुरुषः । तथा विषयो व्यक्तमव्यक्तञ्च, अविषयः पुरुषः । तथा सामान्यं व्यक्तमव्यक्तञ्च, असामान्यं पुरुष । अचेतनं व्यक्तमव्यक्तञ्च, चेतनं पुरुष । सुखदुःखमोहाश्वेतयति सज्जानोति तस्माच्चेतनं पुरुष इति । प्रसवधर्मिव्यक्तं प्रधानञ्च, अप्रसवधर्मीपुरुष, न हि किञ्चित् पुरुषात् प्रसूयते । तस्मादुक्तं तद्विपरीतं पुमानिति । तदुक्तं 'तथा च पुमान्' इति, तत् पूर्वस्यामार्याया प्रधानमहेतुमत् यथा व्याख्यातं तथा च पुमान्,

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योऽन्याभिभवाश्चयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः॥ १२॥

तत् यथा हेतुमदनित्यमित्यादि व्यक्तं, तदिपरौतमव्यक्तं. तत्र
हेतुमत् व्यक्तमहेतुमत् प्रधानम् ; तथा च पुमानहेतुमान्,
अनुत्पाद्यत्वात् । अनिलं व्यक्तं नित्यं प्रधानम् ; तथा च
नित्यं पुमान् । अव्यापि व्यक्तं व्यापि प्रधानम् ; तथा च व्यापौ
पुमान्, सर्वगतत्वात् । सक्रियं व्यक्तमक्रियं प्रधानम् ; तथा च
पुमानक्रियं, सर्वगतत्वादेव । अनेकं व्यक्तमेकमव्यक्तम् ; तथा च
पुमानप्येकः । आश्रितं व्यक्तमनाश्रितमव्यक्तम्, तथा च पुमान-
नाश्रितः । लिङ्गं व्यक्तमलिङ्गं प्रधानम् ; तथा च पुमानप्यलिङ्गः,
न क्वचिज्ञौयते इति । सावयवं व्यक्तं निरवयवमव्यक्तम् ; तथा
च पुमान् निरवयवः । न हि पुरुषे शब्दादयोऽवयवाः सन्ति ।
किञ्च परतन्त्रं व्यक्तं स्वतन्त्रमव्यक्तम् ; तथा च पुमानपि स्वतन्त्रः,
आत्मनः प्रभवतोत्यर्थः ॥ १२ ॥

एव मेतदव्यक्तपुरुषयोः साधम्यं व्याख्यातं पूर्वस्यामार्थायाम् ।
व्यक्तप्रधानयोः साधम्यं पुरुषस्य वैधम्यञ्च विगुणमविवेकोत्यादि
प्रकृत्यार्थाया व्याख्यातम् । तत्र यदुक्तं विगुणमिति व्यक्तम-
व्यक्तञ्च तत्, के ते गुणा इति तत्स्वरूपप्रतिपादनायेदमाह—
अप्रीत्यात्मका अप्रीत्यात्मका विषादात्मकाश्च गुणाः सत्त्वरज-
स्त्वामासौत्यर्थः । तत्र प्रोत्यात्मकं सत्त्वं, प्रीति, सुखं तदात्मक-
मिति । अप्रीत्यात्मक रजः, अप्रीतिर्दुःखम् । विषादात्मकं
तमः, विषादो मोहः । तथा प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः,
अर्थशब्दः सामर्थ्यवाचौ, प्रकाशार्थं सत्त्वं, प्रकाशसमर्थ-
मित्यर्थः ; प्रवृत्त्यर्थं रजः । नियमार्थं तमः, स्थितौ समर्थ-
मित्यर्थः ; प्रकाशक्रियास्थितशीला गुणा इति । तथा अन्योऽन्या-

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्ठमुपष्टम्भकं चलच्छ रजः ।

भिभवाश्यजननमिथुनवृत्तयश्च—अन्योऽन्याभिभवाः अन्योऽन्याश्या अन्योऽन्यजननाः अन्योऽन्यमिथुनाः अन्योऽन्यवृत्तयश्च ते तथोक्ताः । अन्योऽन्याभिभवा इति—अन्योऽन्यं परस्परमभिभवन्तीति, प्रौत्यप्रौत्यादिभिर्भैराविभवन्ति, यथा यदा सत्त्वमुल्कट भवति तटा रजस्तमसौ अभिभूय स्त्रगुणेन प्रौतिप्रकाशात्मकेनावतिष्ठते, यदा रजस्तदा सत्त्वरजसौ अप्रौतिप्रवृत्त्यात्मना धर्मेण, यदा तमस्तटा सत्त्वरजसौ विषादस्थित्यात्मकेन इति । तथा अन्योऽन्याश्या इगणकवत् गुणाः । अन्योऽन्यजननाः, यथा सृतिप्रखो घटं जनयति । तथा अन्योऽन्यमिथुनाश्च, यथा स्त्रीपुंसौ अन्योऽन्यमिथुनौ तथा गुणाः । उक्तच्छ—

“अन्योऽन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्ववगामिनः ।

रजसौ मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसशापि मिथुने ते सत्त्वरजसौ उभे ।

उभयोः सत्त्वरजसौमिथुन तम उच्चर्ते ॥

नैषामादिः सम्योगो वियोगो वोपलभ्यते ॥”

परस्परमहाया इत्यर्थः । अन्योऽन्यवृत्तयश्च परस्पर वर्तन्ते “गुणाः गुणेषु वर्तन्ते” इति वचनात् । यथा सुरूपा सुशौला स्त्री सर्वसुखहेतुः, सप्तब्रीनां सैव दुःखहेतुः, सैव रागिणा मोहं जनयति, एवं सत्त्वं रजस्तमसोर्वत्तिहेतु । यथा राजा सदोदयुक्तः प्रजापालनं दुष्टनियहे शिष्टाना सुखमुत्पादयति, दुष्टाना दुःखं मोहच्छ, एवं रजः सत्त्वतमसोर्वत्तिं जनयति । तथा तमः स्वरूपेणावरणात्मकेन सत्त्वरजसौर्वत्तिं जनयति, यथा मेष्टा खमावृत्यजगतः सुखमुत्पादयन्ति ते वृक्ष्या कर्षकाणा कर्षणोदयोगं जनयन्ति निरहिणा मोहम्, एवमन्योऽन्यवृत्तयो गुणा ॥१२॥

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥१३॥
अविवेक्यादिः सिद्धस्तैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥१४

किञ्चान्यत् सत्त्वं लघु प्रकाशकञ्च—यदा सत्त्वमुक्तं भवति
तदा लघून्यज्ञानि बुद्धिप्रकाशश्च प्रमत्तेन्द्रियाणा भवति ।
उपष्टश्वकं चलञ्च रज,—उपष्टभातौत्युपष्टश्वकमुद्घोतकं, यथा
वृषो वृषदश्वेन उत्कटमुपष्टश्वं करोति, एव रजोहृत्तिः, तथा
रजश्च चलं दृष्ट, रजोहृत्तिश्वलचित्तो भवति । गुरु वरणकमेव
तमः—यदा तम उत्कट भवति तदा गुरुगुणज्ञान्याहृतानीन्द्रि-
याणि भवन्ति स्वार्थसमर्थानि । अवाह—यदि गुणा परस्परं
विरुद्धाः स्वमत्तेनैव कमश्च निष्पादयन्ति, तर्हि कश्च प्रदीप-
वच्चार्थतो वृत्तिः, प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवत् अथेतः साधना
हृत्तिरिष्टा, यथा प्रदीपः परस्परविरुद्धतैलाभिनवत्तिसयोगा-
दयप्रकाशान् जनयति, एवं सत्त्वरजस्तमासि परस्पर विरुद्धा-
न्यर्थं निष्पादयन्ति ॥ १३ ॥

अन्तरप्रश्नो भवति त्रिगुणमविवेकिविषय इत्यादिना प्रधान
व्यक्तञ्च व्याख्यातं, तत्र प्रधानमुपलभ्यमानं महदादि च त्रिगुणम्;
अविवेक्यादौति च कथमवगम्यते? तत्राह—योऽयमवि-
वेक्यादिर्गुणः स त्रैगुण्यात्महदादौ व्यक्तेनाय सिद्धति । अत्रोच्यते
तद्विपर्ययाभावात्—तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययस्याभाव-
स्तद्विपर्ययाभाव, तस्मात् मिहमव्यक्तम् । यथा यत्रैव तत्त्व-
स्तद्वैव पठः अन्ये तत्त्वोऽन्यः पटो न, कृतः? तद्विपर्ययाभावात् ।
एव व्यक्ताव्यक्तसम्पन्नो भवति, दूर प्रधानमामन्त्र व्यक्त, यो व्यक्तं
पश्यति स प्रधानमपि पश्यति, तद्विपर्ययाभावात् । इत्याव्यक्तं

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागादैश्वरूपस्य ॥१५॥

सिद्धं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्य, लोके यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यमपि, यथा कृष्णेभ्यस्तनुभ्यः कृष्ण एव पटो भवति । एवं महदादिलिङ्गमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मिं, यदात्मकं लिङ्गं तदात्मकमव्यक्तमपि सिद्धम् ॥१४॥

त्रैगुण्यादविवेक्यादिव्यक्ते सिद्धस्तदिपर्ययाभावात्, एवं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमित्येतन्मिथ्या, लोके यन्मोपलभ्यते तत्रास्ति, इति न वाच्यम् ; सतोऽपि पाषाणगम्यादेरनुपलभ्यात्, एवं प्रधानमप्यस्ति किन्तु नोपलभ्यते, तदाह—कारणमस्त्वव्यक्तमिति क्रियाकारकसम्बन्धः । भेदानां परिमाणात्—लोके यत्र कर्त्ताऽस्ति तस्य परिमाणं दृष्ट, यथा कुलालः परिमितैर्मृत्यिग्नैः परिमितार्नव घटान् करोति, एवं महदपि महदादिलिङ्गं परिमितं भेदतः, प्रधानकार्यमेका बुद्धिरकोऽहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशीन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानोत्येवं भेदाना परिमाणादस्ति प्रधानं कारणं यत् व्यक्तं परिमितमुत्पादयति । यदि प्रधान न स्यात्, तदा निष्परिमाणमिदं व्यक्तमपि न स्यात्, परिमाणाच्च भेदानामस्ति प्रधानं यस्मात् व्यक्तमुत्पन्नम् । तथा समन्वयात्, इह लोके प्रसिद्धिर्दृष्टा यथा ब्रतधारिण वर्तु दृष्टा समन्वयति नूनमस्य पितरौ ब्राह्मणाविति. एवमिदं त्रिगुणं महदादिलिङ्गं दृष्टा साधयामोऽस्य यत् कारणं भविष्यतोति, अतः समन्वयादस्ति प्रधानम् । तथा शक्तिः प्रवृत्तेश्च, इह यो यस्मिन् शक्तः स तस्मिन्नेवार्थे प्रवर्त्तते, यथा कुलालो घटस्य करणे समर्थो घटमेव करोति न पठं रथं वा । तथा अस्ति प्रधानं कारणं,

कारणमस्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्च विशेषात् ॥ १६ ॥

कुतः ६ कारणकार्यविभागात्—करोतीति कारणं, क्रियते इति कार्यम्; कारणस्य कार्यस्य च विभागः,—यथा घटो दधिमधूटकपयसा धारणे समर्थो न तथा तत्कारणं सृतिगुणः। सृतिगुणो वा घट निष्ठाटयति न चैवं घटो सृतिगुणम्। एवं महादादिलिङ्गं दृष्टाऽनुमौयते, अस्ति विभक्तं तत्कारणं यस्य विभाग इदं व्यक्तमिति। इतश्च अविभागात् वैश्वरूपस्य—विश्वं जगत्, तस्य रूपं व्यक्तिः, विश्वरूपस्य भावो वैश्वरूपं, तस्याविभागादस्ति प्रधानं, यस्मात् वैलोक्यस्य पञ्चाना पृथिव्यादौना महाभूतानां परस्यरं विभागो नास्ति महाभूतेष्वन्तर्भूतास्थयो लोका इति, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति, एतानि पञ्चमहाभूतानि प्रलयकाले सृष्टिक्रमेणैवाविभागं यान्ति तत्पात्रेषु परिणामिषु, तत्पात्राख्येकादशेन्द्रियाणि चाहङ्गारे, अहङ्गारो बुद्धौ, बुद्धिं प्रधानं, एव वयो लोकाः प्रलयकाले प्रकृतावविभागं गच्छन्ति, तस्मादविभागात् क्षौरदधिवत् व्यक्ताव्यक्तयोरस्यव्यक्तं कारणम् ॥ १५ ॥

अतश्च—अव्यक्तं प्रस्थात कारणमस्ति यस्मात्महादादिलिङ्गं प्रवर्तते। त्रिगुणतः त्रिगुणात्, सत्त्वरजस्तमासि गुणा यस्मिन् तत् त्रिगुणम्; तत् किमुक्तं भवति? सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रधानम्। तथा समुदयात्, यथा गङ्गास्त्रातासि वौणि रुद्रमूर्ढेन पतितानि एक स्रोतो जनयन्ति, एव त्रिगुणमव्यक्तमेकं व्यक्तं जनयति। यथा वा तत्त्वः समुदिताः पटं जनयन्ति, एवमव्यक्तं गुणसमुदयात्महादादि जनयतीति त्रिगुणतः समुदयाच्च व्यक्तं जगत् प्रवर्तते। यस्मादेकस्मात् प्रधानात् व्यक्तं

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भीकृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥१७॥

तस्मादेकरूपेण भवितव्यम् ; नैष दोषः । परिणामत सलिल-
वत् प्रतिप्रतिगुणाश्चयविशेषात्, एकस्मात् प्रधानात् ब्रयो
नोकाः समुत्पन्नासुखभावा न भवन्ति, देवाः सुखेन युक्ताः,
मनुष्या दुःखेन, तिर्यचो मोहेन, एकस्मात् पधानात् प्रवृत्तं
व्यक्तं प्रतिप्रतिगुणाश्चयविशेषात् परिणामत सलिलवत् भवति
—प्रतिप्रतीति वौप्सा, गुणानामाशयो गुणाश्चयस्तदिशेषस्तं
गुणाश्चयविशेषं प्रतिनिधाय प्रतिप्रतिगुणाश्चयविशेषं परि-
णामात् प्रवर्तते व्यक्तं, यथा आकाशाटकरस सलिलं पतितं
नानारूपात् संश्लेषाद्विद्यते तत्तद्रसान्तरैः, एवमेकस्मात् प्रधानात्
प्रवृत्तास्त्रयो लोका नैकस्त्रभावा भवन्ति, देवेषु सत्त्वमुलठं
रजस्तमसौ उदासीने, तेन तेऽत्यन्तसुखिनः ; मनुष्येषु रज
उल्कट भवति सत्त्वतमसौ उदासीने, तेन तेऽत्यन्तदुःखिनः ;
तिर्यचु तम उल्कटं भवति सत्त्वरजसौ उदासीने, तेन तेऽत्यन्त-
मूढा ॥ १६ ॥

एवमार्याद्वयेन प्रधानस्यास्तिलमवगम्यते ; इतश्चोत्तरं
पुरुषास्तिलप्रतिपादनार्थमाह, यदुक्तं—“व्यक्ताव्यक्ताद्विज्ञाना-
न्मोक्षः प्राप्यते” इति, तत्र व्यक्तादनन्तरमव्यक्तं पञ्चभिः कारणै-
रधिगतं व्यक्तवत् । पुरुषोऽपि सूक्ष्मः, तस्याभ्युनानुसितास्तिलं
प्रतिक्रियते—अस्ति पुरुषः, कस्मात् ? सङ्घातपरार्थत्वात् ।
योऽयं महदादिसङ्घातः स पुरुषार्थं इत्यनुभौयते, अचेतनत्वात्
पर्यङ्गवत्, यथा पर्यङ्गः प्रत्येकं गात्रोत्पलकपाठपौठतूलौ-
अच्छादनपटोपधानसङ्घातः परार्थं न हि स्वार्थः, पर्यङ्गस्य न
हि किञ्चिदपि गात्रोत्पलाद्यवद्यवानां परस्तरं क्रत्यस्ति ।

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं चैगुण्यविपर्ययाचैव ॥ १८ ॥

अतोऽवगम्यते अस्ति पुरुषो यः पर्यङ्गे श्रेते, यस्यार्थं पर्यङ्गस्तत्-
परार्थम् ; इदं शरौर पञ्चानां महाभूतानां सङ्घातो वर्तते, अस्ति
पुरुषो यस्येद भोग्य शरौरं भोग्यमहदादिसङ्घातरूपं समुत्-
पन्नमिति । इतश्चात्माऽस्ति विगुणादिविपर्ययात् । यदुक्तं पूर्व-
स्यामार्थ्याद्या “विगुणमविवेकिविषय” इत्यादि । तस्मा-
द्विपर्ययात्, येनोक्तं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् । अधिष्ठा-
नात्, यथेह लङ्घनप्लवनधावनसमर्थैरश्वैर्युक्तो रथः सारथिना-
ऽधिष्ठितं प्रवर्तते तथा आत्माऽधिष्ठानाच्छूरौरमिति । तथा
चोक्तं षष्ठितन्वे “पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते” ।
अतोऽस्यात्मा, भोक्तृत्वात् । यथा मधुरास्तलवणकटु-
तिक्तकषायषड्सोपबृंहितस्य संयुक्तस्याद्यस्य साध्यते, एवं
महदादिलिङ्गस्य भोक्तृत्वाभावादस्ति स आत्मा यस्येदं भोग्यं
शरौरमिति । इतश्च, कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च—कैवल्यस्य भावः कैवल्यं
तत्रिमित्तं या च प्रवृत्तिस्याद्या स्वकैवल्यार्थं प्रवृत्तेः सकाशा-
दनुमीयते, अस्यात्मेति ; यतः सर्वे विहानविहांशं संसार-
सन्तानक्षयमिच्छति । एवमेभिर्हेतुभिरस्यात्मा शरीरात् व्यति-
रिक्तः ॥ १९ ॥

अथ स. किमेकः सर्वशरौरे अधिष्ठाता मणिरसनात्मकसूद्र-
वत् ? आहोस्ति बडव आत्मानः प्रतिशरौरमधिष्ठातार इति ?
अत्रोच्यते—जन्म च मरणञ्च करणानि च जन्ममरणकरणानि
तेषा प्रतिनियमात् प्रत्येकनियमादित्यर्थः । यद्येक एव आत्मा
स्यात् तत एकस्य जन्मनि सर्वं एव जायेरन्, एकस्य मरणे सर्वेऽपि
स्त्रियेरन्, एकस्य करणवैकल्पे वाधिर्याम्बिलमूकलकुणितखञ्चल-

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १६ ॥

लक्षणे सर्वेऽपि वधिराभ्यमूककुण्ठिष्ठास्य, न चैव भवति,
तस्माज्जन्ममरणकरणाना प्रतिनियमात् पुरुषबहुत्वं सिद्धम् ।
इतश्च, अयुगपत् प्रवृत्तेश्च—युगपटेककालं, न युगपदयुगपत्
प्रवर्त्तनं, यस्मादयुगपदमादिषु प्रवृत्तिर्दश्यते, एके धर्मे प्रवृत्ताः;
अन्येऽधर्मे, वैराग्येऽन्ये, ज्ञानेऽन्ये प्रवृत्ताः, तस्मादयुगपत् प्रवृत्तेश्च
बहव इति सिद्धम् । किञ्चान्यत् त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव, त्रिगुण-
भावविपर्ययाच्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । यथा सामान्ये जन्मनि
एक मात्त्विकं सुखो, अन्यो राजसो दुःखो, अन्यस्तामसो
मोहत्वान्, एव त्रैगुण्यविपर्ययाद्बहुत्वं सिद्धमिति ॥ १६ ॥

अकर्त्ता पुरुष इत्येतदुच्यते,—तस्माच्च विपर्यासात्—तस्माच्च
यथोक्तत्रैगुण्यविपर्यासादिपर्ययान्विर्गुणः पुरुषो विवेकी भोक्ते-
त्वादिगुणाना पुरुषस्य यो विपर्यास उक्तस्तमात्, सत्त्वरज-
स्तम सु कर्तृभूतेषु साक्षित्वं सिद्धं पुरुषस्येति, योऽयमधिकतो
बहुत्वं प्रति । गुणा एव कर्त्तारः प्रवर्त्तन्ते, साक्षी न
प्रवर्त्तते नापि निवर्त्तते एव । किञ्चान्यत्, कैवल्य कैवल-
भावः, कैवल्यमन्यत्वमित्यर्थः, त्रिगुणेभ्यः कैवलोऽन्यः ।
माध्यस्थं मध्यस्थमावः, परिव्राजकवत् मध्यस्थः पुरुषः;
यथा कश्चित् परिव्राजको ग्रामीणेषु कर्षणार्थेषु प्रवृत्तेषु
कैवलो मध्यस्थः, पुरुषोऽप्येवं गुणेषु प्रवर्त्तमानेषु न प्रवर्त्तते,
तस्माद्द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च, यस्माज्जन्मस्थस्तस्मात् द्रष्टा तस्माद-
कर्त्ता पुरुषस्त्वेवा कर्मणामिति सत्त्वरजस्तमासि तयो
गुणा कर्मकर्तृभावेन प्रवर्त्तन्ते, न पुरुषः, एवं पुरुषस्यास्तित्वञ्च
सिद्धम् ॥ १६ ॥

तस्मात्तद्योगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
 गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तव भवत्युदासौनः ॥२०॥
 पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
 पङ्कुभवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

यस्मादकर्ता पुरुषस्तत् कथमध्यवसायं करोति ? धर्मं करिष्याम्यधर्मं न करिष्यामौत्यतः कर्ता भवति, न च कर्ता पुरुष एवमुभयथा दोषः स्यादिति, अत उच्यते—इह पुरुषश्चेतनावान् तेन चेतनावभाससयुक्तं महदादिलिङ्गं चेतनावदिव भवति, यथा लोके घटः शौतसंयुक्तः शौत., उष्णसयुक्त उष्णः, एवं महदादि लिङ्गं तस्य सयोगात् पुरुष-सयोगचेतनावदिव भवति, तस्मात् गुणा अध्यवसायं कुर्वन्ति न पुरुषः। यद्यपि लोके पुरुषः कर्ता गन्तेत्यादि प्रयुज्यते तथा-प्यकर्ता पुरुषः। कथम् ? गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तव भवत्युदासौनः,—गुणाना कर्तृत्वे सति उदासौनोऽपि पुरुषः कर्तव भवति, न कर्ता । अत इष्टान्ता भवति, यथाऽचौरूपैरैः सह गृहीतश्चौर इत्यवगम्यते, एवं त्रयो गुणाः कर्तार, तै संयुक्तः पुरुषोऽकर्त्ताऽपि कर्ता भवति कर्तृसयोगात् । एव व्यक्ताव्यक्त-ज्ञाना विभागो विद्यातः, यदिभागान्मोक्षप्राप्तिरिति ॥२०॥

अथैतयो प्रधानपुरुषयोः किं हेतुं सङ्घातः ? उच्यते—पुरुषस्य प्रधानेन सह सयोगो दर्शनार्थं, प्रकृति महदादि कार्यं भूत-पर्यन्त पुरुषः पश्यति, एतदर्थं प्रधानस्यापि पुरुषेण सयोगः कैवल्यार्थम् । स च संयोगः पङ्कुभवदुभयोरपि द्रष्टव्यः, यथा एकः पङ्कुरेकश्चाभ्य एतौ द्वारपि गच्छन्तौ महता सामर्थ्येनाटव्यां साथेस्य स्तेनक्तादुपप्लवात् स्ववन्धुपरित्यक्तौ दैवादितश्चेतत्थ चेरतुः, स्वगत्या च तौ संयोगसुपयातौ

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तमाहणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥२२॥

पुनस्तयोः स्ववचसोविश्वस्तत्वेन सयोगो गमनार्थं
दर्शनार्थं भवति, अन्येन पङ्कुः स्कन्धमारोपितः, एवं
शरौरारुढपङ्कुदण्डितेन मार्गेणान्यो याति पङ्कुशान्वस्तुभारुढः ।
एवं पुरुषे दर्शनशक्तिरस्ति पङ्कुवन्न क्रिया, प्रधाने क्रियाशक्ति-
रस्त्वयवन्न दर्शनशक्ति । यथा वा अनयो पङ्कुभ्ययोः क्षतार्थयो-
र्विभागो भविष्यतौप्सितस्यानप्राप्तयोः, एवं प्रधानमपि
पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्त्तते, पुरुषोऽपि प्रधानं दृष्ट्वा कैवल्यं
गच्छति, तयोः क्षतार्थयोर्विभागो भविष्यति । किञ्चान्यत्,
तत्कृतः सर्ग ,—तेन संयोगेन कृतस्तत्कृत , सर्ग. स्तृष्टि, यथा
स्त्रीपुरुषसयोगात् सुतोत्पत्तिस्थाप्ता प्रधानपुरुषसयोगात्
सर्गस्त्रीत्पत्तिः ॥ २१ ॥

इदानीं सर्गविभागदर्शनार्थमाह—प्रकृतिः प्रधानं ब्रह्म
अव्यक्तं बहुधानकं मायेति पर्याया । अलिङ्गस्य प्रकृतिः
मकाशान्वहानुत्पद्यते, महान् बुद्धिरासुरो मतिः ख्यातिज्ञान-
मिति प्रज्ञापर्यायैकृत्पद्यते । तस्माच्च महतोऽहङ्कार उत्-
पद्यते, अहङ्कारो भूतादिर्वैकृतस्तैजसोऽभिमान इति पर्यायाः ।
तस्माहणश्च षोडशकः, तस्मादहङ्कारात् षोडशकः षोडश-
स्त्रूपेण गण उत्पद्यते ; स यथा—पञ्चतन्मात्राणि, शब्दतन्मात्र
स्यर्थतन्मात्रां रूपतन्मात्रां रसतन्मात्रां गन्धतन्मात्रामिति । तन्मात्र-
सूक्ष्मपर्यायवाच्चानि । तत एकादशेन्द्रियाणि, श्रोत्रं त्वक्
चक्रूषौ जिह्वा ग्राणमिति पञ्च बुद्धौन्द्रियाणि, वाक्पाणिपाद-
पायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभग्रात्मकमेकादशं मनश्च, एषः
षोडशको गणोऽहङ्कारादुत्पद्यते । किञ्च पञ्चभ्यः पञ्च-

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

भूतानि—तत्त्वात् घोडशकाङ्गणात् पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः सकाशात् पञ्च वै महाभूतान्युत्पद्यन्ते ; यदुक्तं—शब्दतन्मात्रावादाकाशं, स्यर्थतन्मात्रावादायु,, रूपतन्मात्रात्तेज., रसतन्मात्रावादापः, गन्ध-तन्मात्रात् पृथिवी, एवं पञ्चभ्यः परमाणुभ्य, पञ्चमहाभूतान्यु-त्पद्यन्ते ॥ २२ ॥

यदुक्तं “व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्ष.” इति, तत्र महदादि भूतान्तं त्रयोविश्वतिभेदं व्याख्यातम्, अव्यक्तमपि “भेदानां परिमाणात्” इत्यादिना व्याख्यातं, पुरुषोऽर्पय “सङ्घातपरार्थ-त्वात्” इत्यादिभिर्हेतुभिव्याख्यात् । एवमेतानि पञ्चविश्वति-तत्त्वानि, यस्त्वैख्यौक्तं व्याप्तं जानाति, तस्य भावोऽस्तिलं तत्त्वं, यथोक्तं—“पञ्चविश्वतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्चमि रत । जटी मुखौ शिखौ वापि सुच्यते नात्र सशय ॥” तानि यथा— प्रकृति. पुरुषो बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि इत्येतानि पञ्चविश्वतितत्त्वानि । तत्रोक्त-प्रकृतेर्महानुत्पद्यते, तस्य महतः किं लक्षणमित्येतदाह— अध्यवसायो बुद्धिलक्षणम्, अध्यवसानमध्यवसायः ; यथा वौक्ते भविष्यहृत्तिकोऽङ्गुरस्तद्वद्ध्यवसायोऽय घटोऽयं पठ इत्येवम् अध्यवस्थति या सा बुद्धिरिति लक्ष्यते । सा च बुद्धिरष्टाङ्गका सार्त्त्वक-तामसरूपमेदात् । तत्र बृहे. सार्त्त्वक रूपं चतुर्वर्धं भवति, धर्मो ज्ञान वैराग्यमैख्यव्यञ्जेति । तत्र धर्मो नाम दयादानयमनियमलक्षणः ; तत्र यमा नियमाश्च पातञ्जलेऽभिर्हिताः,—“अह्वसासत्यास्तेयवद्वचर्यापरिग्रहा यमा.” “शोच-सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा.” । ज्ञान प्रकाशोऽवगमो भानमिति पर्याया, , तत्र द्विविध, वाह्यमाभ्य-

सांच्चिकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

न्तरञ्ज्ञेति । तत्र वाह्यं नाम वेदाः शिर्चाकल्पव्याकरण-
निरक्षक्षन्दोज्योतिषाख्यषडङ्गसहिताः पुराणानि न्याय-
मीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति । आभ्यन्तरं प्रकृतिपुरुषज्ञानम्,
इयं प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, अयं पुरुषः सिद्धो
निर्गुणो व्यापो चेतन इति । तत्र वाह्यज्ञानेन लोकपद्धति-
सर्वोक्तानुराग इत्यर्थः । आभ्यन्तरेण ज्ञानेन मोक्ष इत्यर्थः ।
वैराग्यमपि हिविध, वाह्यमाभ्यन्तरञ्ज्ञ; वाह्यं दृष्ट्विषयवैद्युत्याग-
मर्जनरक्षणक्षयसङ्घिंसादोषदर्शनात् विरक्तस्य; आभ्यन्तरं
ग्रधानमप्यत्र स्वप्रेन्द्रजालसङ्गमिति विरक्तस्य मोक्षेष्वीर्यदुत-
पद्यते तदाभ्यन्तरं वैराग्यम् । ऐश्वर्यमीश्वरभावः, तच्चाष्ट-
गुणम्—अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकास्यमोशित्वं
वशित्वं यत्र कामावसायित्वञ्ज्ञेति । अणीर्मादणिमा सूक्ष्मा
भूत्वा जगति विचरतौति । महिमा महान् भूत्वा विचर-
तौति । लघिमा सूक्ष्मालौतूलावयवादपि लघुतया पुष्पकेसराये-
ष्वपि तिष्ठति । प्राप्तिरभिमतं वसु यत्र तत्रार्थ्यत. प्राप्ताति ।
प्राकास्यं प्रकामतो यदेवेच्छति तदेव विदधाति । ईशित्वं
प्रभुतया त्रैलोक्यमपौष्टे । वशित्वं सर्वं वशौभवति । यत्र
कामावसायित्वं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं, यत्र कामस्त्रैवास्य
स्वेच्छया स्थानासनविहारानाचरतौति । चत्वारि एतानि बुद्धे.
सांच्चिकानि रूपाणि । यदा सत्त्वेन रजस्तमसौ अभिभूतं, तदा
पुमान् बुद्धिगुणान् धर्मादौनाप्नोति । किञ्चान्यत्, तामसमस्मात्
विपर्यस्तम्—अस्माहर्मादेविपरीतं तामसं बुद्धिरूपं, तत्र धर्मादि-
परीतोऽधर्म, एवमज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमिति । एवं सांच्चिकै-
स्थामसै, स्वरूपैरष्टाङ्गा बुद्धिस्तिगुणादच्यतादुत्पद्यते ॥ २३ ॥

अभिमानोऽहङ्कारस्त्वात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।
 एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥
 सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
 भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

एवं बुद्धिलक्षणमुक्तम्, अहङ्कारलक्षणमुच्चते—एकादश-
 कश्च गण एकादशेन्द्रियाणि तथा तन्मात्रो गणः पञ्चकः पञ्च-
 लक्षणोपेतः शब्दतन्मात्र-स्थैरतन्मात्र-रूपतन्मात्र-रसतन्मात्र-
 गम्भतन्मात्रलक्षणोपेत ॥ २४ ॥

किं लक्षणात् सर्ग इत्येतदाह—सत्त्वेनाभिभूते यदा रज-
 स्तमसौ अहङ्कारे भवतस्तदा सोऽहङ्कारः सात्त्विकः, तस्य च
 पूर्वाचार्यैः सज्जा कृता वैकृत इति । तस्मादैकृतादहङ्कारादेका-
 दशक इन्द्रियगण उत्पद्यते । तस्मात् सात्त्विकानि विशुद्धानौ-
 न्द्रियाणि स्वविषयसमर्थानि, तस्मादुच्चते सात्त्विक एकादशक
 इति । किञ्चान्यत, भूतादेस्तन्मात्र. स तामस,—तमसाभि-
 भूते सत्त्वरजसौ अहङ्कारे यदा भवत., तदा सोऽहङ्कारस्तामस
 उच्चते, तस्य पूर्वाचार्यकृता संज्ञा भूतादिः, तस्मात् भूतादेहङ्क-
 ारात् तन्मात्र. पञ्चको गण उत्पद्यते, भूतानामादिभूत-
 स्तमोबहुलस्तेनोक्तः स तामस इति ; तस्मात् भूतादे पञ्च-
 तन्मात्रको गणः । किञ्च, तैजसादुभय—यदा रजसाभिभूते
 सत्त्वतमसौ अहङ्कारे भवतस्तदा तस्मात् मोऽहङ्कारस्तैजस इति
 सज्जा लभते, तस्मात्तैजसादुभयमुत्पद्यते । उभयमिति एकादशो
 गणस्तन्मात्रः पञ्चक । योऽय मात्त्विकोऽहङ्कारो वैकृतिको
 विकृतो भूत्वा एकादशेन्द्रियाख्यत्यादर्थात् स तैजसमहङ्कार
 महायं गृह्णाति, सात्त्विको निष्क्रिय, स तैजसयुक्त इन्द्रयोत्पत्तौ
 समयः ; तथा तामसोऽहङ्कारो भूतादिमज्जितो निष्क्रियत्वात्

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोतव्वाणरसनस्पर्शनकानि ।
वाक् पाणिपादपायूपस्थान् कर्मन्द्रियाण्याहुः ॥२६॥
उभयात्मकमत्र मनः सङ्गल्पकर्मन्द्रियञ्च साधम्यात् ।

तैजसेनाहङ्कारेण क्रियावता युक्तस्तन्मात्राख्युत्पादयति, तेनोक्तं तैजसादुभयमिति । एवं तैजसेनाहङ्कारेणन्द्रियाण्येकादश पञ्चतन्मात्राणि कृतानि भवन्ति ॥ २५ ॥

सात्त्विक एकादशक इत्यक्ता, यो वैकृतात् सात्त्विक एकादशक सात्त्विकादहङ्कारादुत्पद्यते तस्य का सज्जेत्याह—चक्षुरादौनि स्पर्शनपर्यन्तानि बुद्धीन्द्रियाण्युच्यन्ते । स्मृश्यतेऽनेनेति स्पर्शन त्वगिन्द्रिय, तदाचौ सिद्धः स्पर्शनशब्दोऽस्ति, तेनेदं पञ्चतं स्पर्शनकानौति । शब्दस्पर्शरूपरसगम्यान् पञ्च विषयान् बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वाक् पाणिपादपायूपस्थान् कर्मन्द्रियाण्याहुः, कर्म कुर्वन्तीति कर्मन्द्रियाणि । तत्र वाक् वदति, इस्तौ नानाव्यापारं कुरुतः, पादौ गमनागमनं, पायुरुत्सर्गं करोति, उपस्थ आनन्द प्रजोत्पत्त्या ॥ २६ ॥

एव बुद्धीन्द्रियकर्मन्द्रियभेदेन दर्शन्द्रियाणि व्याख्यातानि, मन एकादशक किमात्मक किञ्चरूपञ्चेति तदुच्यते,—अत्रैन्द्रियवर्गे मन उभयात्मक, बुद्धीन्द्रियेषु बुद्धीन्द्रियवत् कर्मन्द्रियेषु कर्मन्द्रियवत् । कस्मात्? बुद्धीन्द्रियाणा प्रवृत्तिं कल्पयति कर्मन्द्रियाणाच्च, तस्मादुभयात्मकं मन । सङ्गल्पयतौति सङ्गल्पकम् । किञ्चान्यत्, इन्द्रियञ्च साधम्यात्—समानधर्मभावात्, सात्त्विकाहङ्कारात् बुद्धीन्द्रियाणि कर्मन्द्रियाणि मनसा सहोत्पद्यमानानि मनसः साधम्यं प्रति, तस्मात् साधम्यानाऽपौन्द्रियम्, एवमेतान्येकादशेन्द्रियाणि सात्त्विका-

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाह्यमेदाश्च ॥ २७ ॥

दैक्षतादहङ्कारादुत्पन्नानि । तत्र मनसः का वृत्तिगति ?
मङ्गल्यो वृत्तिः, बुद्धोन्दियाणा शब्दादयो वृत्तयः, कर्मन्दियाणा
वचनादय । अथैतानोन्दियाणि भिन्नानि भिन्नार्थ-
ग्राहकाणि किमौश्चरेण उत स्वभावेन क्षतानि । यत् प्रधान-
बुद्धरहङ्कारा अचेतनाः पुरुषोऽप्यकर्त्तते । अवाह—इह साङ्केताना
स्वभावो नाम कश्चित् कारणमस्ति । अत्रोच्यते—गुणपरिणाम-
विशेषान्नानात्वं वाह्यमेदाश्च—इमान्येकादशेन्द्रियाणि, शब्द-
स्थर्घरूपरसगम्भाः पञ्चाना वचनादानविहरणोक्तर्गानन्दाश्च
पञ्चाना सङ्गल्यश्च मनसः; एवमेते भिन्नानामेवेन्द्रियाणामर्थाः,
गुणपरिणामविशेषात्—गुणाना परिणामो गुणपरिणामस्तस्य
विशेषादेन्द्रियाणा नानात्वं वाह्यार्थमेदाश्च । अथैतन्नानात्वं
निश्चरेण नाहङ्कारेण न बुद्धा न प्रधानेन न पुरुषेण, स्वभावात्
क्षतगुणपरिणामेन्तते । गुणानामचेतनत्वात् प्रवर्तते ? प्रवर्तते
एव । कथम् ? वच्चतोहै—*“वलविवृद्धिनिमित्तं क्षोरस्य यथा
प्रहृत्तिरज्जस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं यथा प्रहृत्ति प्रधानस्य ॥”
एवमचेतना गुणा एकादशेन्द्रियभावेन प्रवर्तते, विशेषोऽपि
तत्कृत एव, येनोच्चैः प्रदेशे चक्षुरवलोकनाय स्थित, तथा
ब्राण तथा ओत तथा जिह्वा स्थेशे स्वार्थग्रहणाय । एव कर्म-
न्दियाख्यपि यथायथ स्वार्थसमर्थानि स्वदेशावास्थतानि स्वभावतो
गुणपरिणामविशेषादेव, न तदर्था अपि, यत उक्तं शास्त्रान्तरे—
“गुणा गुणेषु वत्तते” गुणाना या वृत्तिः सा गुणविषया
एवेति वाह्यार्थो विज्ञेया गुणकृता एवेत्यर्थः, प्रधानं यस्य
कारणमिति ॥ २७ ॥

रूपादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गनिन्दाश्च पञ्चानाम् ॥२८॥
खालक्षण्या वृत्तिस्खयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥२९॥

अर्थेन्द्रियस्य कस्य का वृत्तिरित्युच्यते—मात्रशब्दो विशेषार्थं । अविशेषव्यावृत्यर्थी यथा—भिञ्चामात्रं लभ्यते, नान्यो विशेष इति । तथा चक्षुः रूपमात्रे न रसादिषु, एवं शेषाख्यापि, तद्यथा—चक्षुषो रूप, जिह्वाया रस, ब्राणस्य गन्धः, श्वोत्रस्य शब्दः, त्वचः स्फर्शः । एवमेषां दुद्वौन्द्रियाणा वृत्तिः कथिता । कर्मन्द्रियाणा वृत्तिः कथ्यते—वचनादानविहरणोत्सर्गनिन्दाश्च पञ्चाना कर्मन्द्रियाणामित्यर्थं । वाचो वचनं, हस्तयोरादानं, पादयोर्विहरण, पायोर्मुक्तस्याहारस्य परिणतमलोक्तर्ग, उपस्थस्यानन्दः, सुतोत्पत्तिविषया वृत्तिरिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

अधुना बृद्धगहङ्कारमनसामुच्यते—स्वलक्षणस्यभावा स्वालक्षण्या । अध्यवसायो बुद्धिरिति लक्षणमुक्तं सैव बृद्धिवृत्तिः । तथा ऽभिमानोऽहङ्कार इत्यभिमानलक्षणोऽभिमानवृत्तिः । मङ्गल्यकं मन इति लक्षणमुक्तः, तेन सङ्गल्य एव मनसो वृत्तिः । त्वयस्य दुद्वौन्द्रियाणाच्च वृत्तिः साऽप्यसामान्यैवेति । इटानीं सामान्या वृत्तिराख्यायते, सामान्यकरणवृत्ति,—सामान्येन करणाना वृत्तिः, प्राणाद्याः वायवः पञ्च—प्राणापानसमानोदानव्याना इति पञ्च वायव, सर्वेन्द्रियाणा सामान्या वृत्तिः, यतः, प्राणो नाम वायुमुखनासिकान्तर्गीचरः, तस्य यत् स्यन्दनं

युगपचतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।
दृष्टे, तथाऽप्यदृष्टे दयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥३०॥

कर्म तत् लयोदशविधस्यापि सामान्या वृत्तिः, सति प्राणे
यस्मात् करणानामात्मलाभ इति । प्राणोऽपि पञ्चरशकुनिवत्
सर्वस्य चलनं करोतीति, प्राणनात् प्राण इत्युच्यते । तथा-
ऽपनयनादपानः, तत्र यत् स्पन्दनं तदर्थं सामान्यवृत्तिरिन्द्रि-
यस्य । तथा समानो मध्यदेशवत्ती, य आहारादौना समं
नयनात् समानो वायु, तत्र यत् स्पन्दनं तत् सामान्यकरण-
वृत्तिः । तथा ऊर्ध्वरोहणादुक्तर्षादुन्नयनाद्वा उदानो नाभि-
देशमस्तकान्तर्गीचर, तत्रोदाने यत् स्पन्दनं तत् सर्वेन्द्रियाणां
सामान्या वृत्तिः । किञ्च, शरीरव्यासिरभ्यन्तरविभागश्च येन
क्रियते शरीरव्याप्त्याकाशवत् व्यान, तत्र यत् स्पन्दनं तत्
करणजालस्य सामान्या वृत्तिरिति । एवमेति पञ्च वायवः
सामान्यकरणवृत्तिरिति व्याख्याता, त्रयोदशविधस्यापि करण
सामान्या वृत्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

युगपचतुष्टयस्य—बुद्धरहड्डारमनसामेकैकेन्द्रियसम्बन्धे सति
चतुष्टय भवति । चतुष्टयस्य दृष्टे प्रतिविषयाध्यवसाये युगपदृत्तिः,
बुद्धरहड्डारमनश्चकूषि युगपदेककालं रूपं पश्यन्ति स्थाणुरय-
मिति । बुद्धरहड्डारमनोजिह्वा युगपद्रसं घट्टन्ति । बुद्धरहड्डार-
मनोज्ञाणानि युगपद्रसं घट्टन्ति । तथा त्वक्-शोले अपि ।
किञ्च, क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा—तस्येति चतुष्टयस्य क्रमशश्च
वृत्तिभेवति ; यथा कश्चित् परिगच्छन् दूरादेव दृष्टा स्थाणु-
रय पुरुषो वेति संशये सति तत्रोपरूढं तर्जिङ्गं पश्यति शकुनिं
वा, ततस्य मनसा सङ्गत्यिते मरणं व्यवच्छेदभूता बुद्धिर्भवति
स्थाणुरयमिति, अतोऽहड्डारश्च निश्चयाद्य, स्थाणुरव, इत्येवं

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
 पुरुषार्थं एव हेतुर्न केनचित् कार्य्यते करणम् ॥३१॥
 करणं वयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
 कार्य्यञ्च तस्य दशधा हार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च ॥३२॥

बुद्धरहङ्कारमनश्चक्षुषा क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा ; यथा रूपे तथा शब्दा-
 दिव्यापि बोद्धव्या । इष्टे इष्टविषये । किञ्चान्यत्, तथाऽप्य-
 इष्टे वयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः,—अट्टेऽनागतेऽतौते च काले
 बुद्धरहङ्कारमनसां रूपे चक्षु पूर्विका वयस्य वृत्तिः, सर्वे त्वक्-
 पूर्विका, गम्भे ग्राणपूर्विका, रसे रसनपूर्विका, शब्दे श्वरण-
 पूर्विका, बुद्धरहङ्कारमनसामनागते भविष्यति कालेऽतौते च
 तत्पूर्विका क्रमशो वृत्तिः, वर्तमाने युगपत् क्रमशश्वेति ॥३०॥

किञ्च, स्वा स्वामिति वौप्सा, बुद्धरहङ्कारमनांसि स्वा स्वां वृत्तिं
 परस्पराकूतहेतुकाम्—आकूतकादरसभूमः इति प्रतिपद्यन्ते
 पुरुषार्थकरणाय बुद्धरहङ्कारादयः, बुद्धिरहङ्काराकूत ज्ञात्वा
 स्वविषयं प्रतिपद्यते, किमर्थमिति चेत् पुरुषार्थं एव हेतुः,
 पुरुषार्थः कर्त्तव्य इत्येवमर्थं गुणाना प्रवृत्तिः, तस्मादेतानि
 करणानि पुरुषार्थं प्रकाशयन्ति, यद्यचेतनानौति कथं स्वयं
 प्रवर्तन्ते ? न केनचित् कार्य्यते करण—पुरुषार्थं एवैकः
 कारयतौति वाक्यार्थः, न केनचित्—ईश्वरेण पुरुषेण वा कार्य्यते
 ग्रबोध्यते करणम् ॥३१॥

बुद्धादि कतिविधं तदित्युच्यते—करण वयोदशविधं
 बोद्धव्य, महादादि, पञ्च बुद्धौन्त्रियाणि चक्षुरादोनि, पञ्च कर्मन्त्र-
 याणि वागादौनौति वयोदशविधं करणम् । तत् किं करातोत्ये-
 तदाह—तदाहरणधारणप्रकाशकरं—तत्राहरण धारणञ्च

अन्तःकरणं चिविधं दशधा वाह्यं च यस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं वाह्यं विकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥३३॥

कर्मन्द्रियाणि कुर्वन्ति, प्रकाशं बुद्धौन्द्रियाणि । कतिविधं
कार्यं तस्येति तदुच्यते—कार्यच्च तस्य दशधा—तस्य
करणस्य कार्यं कर्त्तव्यमिति दशधा दशप्रकारं, शब्दस्यर्थ-
रूपरसगम्याख्यं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यमेतदशविधं
कार्यं, बुद्धौन्द्रियैः प्रकाशितं कर्मन्द्रियाख्याहरन्ति धारयन्ति
चेति ॥ ३२ ॥

किञ्च, अन्तःकरणमिति—बुद्धरहङ्कारमनासि, विविधं मह-
दादिभेदात् । दशधा वाह्यच्च—बुद्धौन्द्रियाणि पञ्च कर्मन्द्रियाणि
पञ्च दशविधमेतत् करणं वाह्यम् ; तत्र यस्यान्तःकरणस्य
विषयाख्यं बुद्धरहङ्कारमनसा भोग्यं, साम्प्रतकाल—श्रोत्र वर्त्तमान-
मेव शब्दं शृणोति नातौत न च भविष्यन्तम् । चक्षुरपि वर्त्तमानं
रूपं पश्यति नातौत नानागतम् । त्वक् वर्त्तमानं स्थर्शम् ।
जिह्वा वर्त्तमानं रसम् । नासिका वर्त्तमानं गम्यम् ; नातोताना-
गतच्चेति । एवं कर्मन्द्रियाणि, वाक् वर्त्तमानं शब्दमुच्चारयति
नातौतं नानागतम् । पाण्णी वर्त्तमानं घटमाददाते नातौतमना-
गतच्च । पादौ वर्त्तमानं पन्थान विहरतो नातौतं नाप्यनागतम् ।
पायूपस्थौ च वर्त्तमानाऽत्सर्गानन्दौ कुरुतो नातौतौ नानागतौ ।
एव वाह्यं करणं साम्प्रतकालमुक्तम् । विकालमाभ्यन्तरं करणं
—बुद्धरहङ्कारमनासि विकालविषयाणि, बुद्धिवर्त्तमानं घटं
बुध्यते, अतौतमनागतच्चेति । अहङ्कारो वर्त्तमानेऽभिमानं
करोत्यतोत्तेऽनागते च । तथा मनो वर्त्तमाने सङ्कल्पं कुरुते-
इतीतेऽनागते च, एवं विकालमाभ्यन्तरं करणमिति ॥ ३३ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाक् भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविष-
याणि ॥३४॥

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि॥३५॥
एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।

इदानौ मिन्द्रियाणि कति सविशेष विषय गृह्णन्ति, कानि
निविशेषमिति तदुच्चते—बुद्धीन्द्रियाणि तेषा सविशेषं विषयं
गृह्णन्ति, सविशेषविषय मानुषाणा, शब्दस्यशङ्खपरसगन्धान्
सुखदुखमाहविषययुक्तान् बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति । देवानां
निविशेषान् विषयान् प्रकाशयन्ति । तथा कर्मन्द्रियाणा मध्ये
वाक् भवति शब्दविषया, देवाना मानुषाणाच्च वाक् वदति
श्लोकादोनुच्चारयति, तस्मादेवाना मानुषाणाच्च वागिन्द्रिय तु ल्य,
शेषाण्यपि वाग्यतिरिक्तानि पाणिपादपायूपस्थमंज्ञितानि
पञ्चविषयाणि—पञ्च विषया शब्दादया चेषा तानि पञ्च-
विषयाणि शब्दस्यशङ्खपरसगन्धाः पाणी सन्ति, पञ्चशब्दादि-
लक्षणाया भुवि पाठा विहरति, पायून्द्रियं पञ्चलूपसुक्लर्गं *
करोति, तथोपस्थेन्द्रिय पञ्चलक्षणं शुक्रमानन्दयति ॥ ३४ ॥

सान्तःकरणा बुद्धि अहङ्कारमनःसहितेत्यर्थः, यस्मात् सर्वे
विषयमवगाहते गृह्णति, त्रिष्वपि कालेषु शब्दादोन् गृह्णति,
तस्मात् त्रिविधं करणं द्वार, द्वाराणि शेषाणि, करणानौति
वाक्यशेष ॥ ३५ ॥

किञ्चान्यत्, यानि करणान्युक्तानि एते गुणविशेषाः, किं
पञ्चलक्षणसुक्लर्गमिति पाठान्तरम् ।

कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥३६॥
 सर्वं प्रत्युपभोग यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
 सैव च विशिनेष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं
 सूक्ष्मम् ॥३७॥
 तन्मात्राख्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
 एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च लूढाश्च ॥३८॥

विशिष्टा ? प्रदौपकल्पा प्रदौपविषयप्रकाशका, परस्पर-
 विलक्षणा असदृशा भिन्नविषया इत्यर्थ । गुणविशेषा इति—
 गुणविशेषा गुणेभ्यो जाता । कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं बुद्धीन्द्रियाणि
 कर्मन्द्रियाख्यहङ्कारो मनश्चैतानि स्व स्वमर्थं पुरुषस्य प्रकाश्य
 बुद्धौ प्रयच्छन्ति बुद्धिस्थं कुर्वन्तौत्यर्थ । यतो बुद्धिस्थं सर्वं
 विषयसुखादिकं पुरुष उपलभ्यते ॥ ३६ ॥

इदंचान्यत्, सर्वेन्द्रियगतं विषयपि कालेषु सर्वं प्रत्युप-
 भोगसुपभोगं प्रति देवमनुष्ठितिर्थग्बुद्धीन्द्रियकर्मन्द्रियहारेण
 सान्तकरणा बुद्धिं साधयति सम्यादयति यस्मात्, तस्मात् सैव
 च विशिनेष्टि—प्रधानपुरुषयोर्चिषयविभाग करोति, प्रधान-
 पुरुषान्तरं नानात्मभित्यर्थः, सूक्ष्मभित्यनधिकततपश्चरणैर-
 प्राप्यम्, इयं प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था इयं बुद्धिरथ-
 महङ्कारः, एतानि पञ्चतन्मात्राख्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-
 भूतान्ययमन्यः पुरुष एभ्यो व्यतिरिक्त इत्येवं बोधयति बुद्धिः,
 यस्यावापादपवर्गी भवति ॥ ३७ ॥

पूर्वसुकृत विशेषाविशेषविषयाणि, तत् के विषयास्तान् दर्श-
 यति—यानि पञ्च तन्मात्राख्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते ते शब्दतन्मात्रं
 सर्वतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गम्भतन्मात्रमेतान्यविशेषा
 उच्चते, देवानामेते सुखलक्षणा विषया दुखमोहरहिताः, तेभ्यः

सूक्ष्मा मातापिण्डजाः सह प्रभूतैस्त्विधा विशेषाः स्युः ॥
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापिण्डजा निवर्त्तन्ते ॥३६॥

पञ्चम्यस्तन्मात्रेभ्य पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यसे जीवायुक्ताकाश-
 सज्जानि यान्युत्पद्यन्ते एते स्मृता विशेषाः । गन्धतन्मात्रात्
 पृथिवौ, रसतन्मात्रादापः, रूपतन्मात्रात् तेजः, स्यर्थतन्मात्रा-
 द्वायु, शब्दतन्मात्रादाकाशम्, इत्येवमुत्पद्यन्वेतानि महाभूता-
 न्येते विशेषा मानुषाणा विषया शान्ता सुखलक्षणा, घोरा
 दुःखलक्षणाः, मूढा मोहजनकाः । यथाऽऽकाश कस्यचिदनव
 काशादन्तर्गृह्णादेनिर्गतस्य सुखात्मक शान्त भवति, तदेव
 श्रौतोषणवातवर्षाभिभूतस्य दुःखात्मक घोरं भवति, तदेव पन्थानं
 गच्छतो वनमार्गात् भवष्टस्य दिङ्गोडाम्बूढं भवति । एव वायु-
 र्धर्मार्त्तस्य शान्तो भवति, श्रौतार्त्तस्य घोरो धूलीश्वरकराविमिश्रो-
 दतिवान् मूढ इति । एवं तेजःप्रभृतिषु दृष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

अथान्ये विशेषाः, सूक्ष्मा,—तन्मात्राणि यत् सङ्ग्रहीतं तन्मा-
 त्रकं सूक्ष्मशरौरं महदादिलिङ्गं सदा तिष्ठति ससरति च, ते
 सूक्ष्मा, तथा मातापिण्डजा,—स्थूलशरौरोपचायका ऋतुकाले
 मातापिण्डसयोगे शोणितशुक्रमिश्रोभावेनोदरान्तः सूक्ष्म-
 शरौरस्योपचयं कुर्वन्ति, तत् सूक्ष्मशरौरं पुनर्मातुरशितपौत-
 नानाविधरसेन नाभिनिवन्धेनाप्यायते, तथाप्यारब्धं शरौरं
 सूक्ष्मैर्मातापिण्डजैश्च सह* महाभूतैस्त्विधा विशेषैः, पृष्ठोदरजङ्घा-
 कव्युरःशिर प्रभृतिषाट्कौशिकिं पाञ्चभौतिकं रुधिरमास-
 स्यायुशुक्रार्थमज्जासम्भृतम् आकाशोऽवकाशदानाद्वायुवेद्वनात्
 तेजः पाकादापः सङ्ग्रहात् पृथिवौ धारणात् समस्तावयवोपेतं
 मातुरुदरात् वह्निर्भवति; एवमेते त्रिविधा विशेषाः स्युः ।

* अव महाभूतशब्द. मूलोक्तप्रभूतार्थकः, प्रक्षेत्रे, महाद्वि भूते, प्रभूते, महाभूतैरित्यर्थः ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥४०॥

अत्राह—के नित्याः के वा अनित्याः ? सूक्ष्मास्तेषां नियताः,—
सूक्ष्मास्तन्मावसज्जकास्तेषा मध्ये नियता नित्याः, तैरारब्धं
शरीरं कर्मवशात् * पशुमृगपक्षिमरौष्टपस्थावरजातिषु संसरति,
धर्मवशादिन्द्रादिलोकेषु, एवमेतत्त्वियतं सूक्ष्मशरीरं संसरति न
यावत् ज्ञानमुत्पद्यते, उत्पन्ने ज्ञाने विद्वान् शरीरं त्यक्ता मोक्षं
गच्छति, तस्मादेते विशेषाः सूक्ष्मा नित्या इति । मातापिण्डजा
निवर्त्तन्ते—तत् सूक्ष्मशरीरं परित्यज्यहैव प्राणत्वागवेळायां
मातापिण्डजा निवर्त्तन्ते, मरणकाले मातापिण्डज शरीरमिहैव
निवृत्य भूम्यादिषु प्रलीयते यथातत्त्वम् ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मज्ञ कथं संसरति ? तदाह—यदा लोका अनुत्पन्नाः
प्रधानादिसर्गे तदा सूक्ष्मशरीरमुत्पन्नमिति । किञ्चान्यत् असक्तं—
न संयुक्तं तिर्यग्योनिदेवमानुषस्यानेषु, सूक्ष्मत्वात् कुर्वचिदसक्त
पर्वतादिषु अप्रातहतप्रसरं संसरति गच्छति । नियतं—
यावत् ज्ञानमुत्पद्यते तावत् संसरति । तच्च महदादिसूक्ष्म-
पर्येत्नं—महानादौ यस्य तच्चहटादि, बुद्धिरहङ्कारो मन
इति पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्मपर्यन्तं तन्मावपर्यन्तं संसरति शूल-
ग्रहपिपौलिकावत् त्रीनपि लोकान् । निरुपभोगं—भोगरहितं
तत् सूक्ष्मशरीरं मातापिण्डेन वाञ्छेनोपचयेन क्रियाधर्म-
ग्रहणाङ्गोगेषु समर्थं भवतौत्यर्थः । भावैरधिवासित—पुरस्ता-
ङ्गावान् † धर्मादौन् वस्त्वाम्, तैरधिवासितमुपर्गत्तम् । लिङ्ग-
मिति—प्रलयकाले महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं करणोपेत प्रधाने

* शरीरमधर्मवशादिति पाठान्तरम् ।

† चयश्वलारित्रूपत्वाद्युक्तकारिका इष्टव्या ।

चित्रं यथा श्रयमृते स्थाखादिभ्यो विना यथा क्षाया ।
 तद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराशयं लिङ्गम् ॥४१॥
 पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
 प्रकृतेर्विभूत्योगान्नटवत् व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

लीयते, असपरण्युक्तं सत् आ सर्गकालमव वर्तते, प्रकृतिमोह-
 बन्धनबद्ध सत् सप्तरणादिक्रियास्त्रसमर्थमिति ; पुनः सर्ग-
 काले संसरति तस्मालिङ्गं सूक्ष्मम् ॥ ४० ॥

किं प्रयोजनेन त्रयोदशविधं करणं संसरति ? इत्येव चोदिते
 सत्याह—चित्रं यथा कुड्याद्याश्रयमृते न तिष्ठति, स्थाखादिभ्यः
 कौलकादिभ्यो विना यथा क्षाया न तिष्ठति, तैविना न भवति ;
 आदिग्रहणात् यथा—शैत्य विना नापो भवन्ति शैत्य वाऽङ्गि-
 विना, अग्निरुद्धरण विना वायु स्यर्गं विना आकाशमवकाशं
 विना पृथिवौ गन्धं विना, तद्वितीन दृष्टान्तेन न्यायेन विना
 विशेषैर्विशेषैस्त्वाकैविना न तिष्ठति । अथ विशेषभूतान्य-
 चन्ते—शरीरं पञ्चभूतमयं, वैशेषिणा शरीरेण विना क्व लिङ्गं
 स्थानच्छेति क्व एकदेहमुज्जरति तदेवान्यमाश्रयति, निराश्रय-
 माश्रयरहितं, लिङ्गं त्रयोदशविधं करणमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमर्थम् ? तदुच्यते—पुरुषार्थः कर्तव्य इति प्रधानं
 प्रवर्तते, स च दिविध, शब्दाद्यपलभ्यिन्नत्यो गुणपुरुषान्तरोप-
 लाभ्यलक्षणश्च । शब्दाद्यपलभ्यिन्नादिषु लोकेषु गन्धादि-
 भोगावासि । गुणपुरुषान्तरोपलभ्यमोक्षं इति । तस्मादुक्त—
 “पुरुषार्थहेतुकमिदं सूक्ष्मशरीरं प्रवर्तते” इति । निमित्त-
 नैमित्तिकप्रसङ्गेन—निमित्तं धर्मादि, नैमित्तिकमूर्द्धगमनादि,
 पुरस्तादेव वक्ष्यामः, प्रसङ्गेन प्रसक्त्या, प्रकृते, प्रधानस्य, विभूत्य-

सांसिद्धिकाश्च भावः प्राकृतिका वैकृतिकाश्च
धर्माद्याः ।

दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

योगात्—यथा राजा स्वराष्टे विभुत्वात् यद्यदिच्छ्राति तत्
तत् करोतोति, तथा प्रकृतः सर्वत्र विभुत्वयोगान्विमित्तनैमित्तिक-
प्रसङ्गेन व्यवतिष्ठते पृथक् पृथग्देहधारणे लिङ्गस्य व्यवस्था
करोति । लिङ्गं सूच्यै परमाणुभिस्त्वा वैरूप्यचित शरोरं त्रयो-
दशविधकरणोपेतं मानुषदेवतिर्थग्योनिषु व्यवर्तिष्ठते । कथम् ?
नटवत्—यथा नटः पठात्तरेण प्रविश्य देवो भूत्वा निर्गच्छति
पुनर्मानुषः पुनर्विदूषकः, एवं लिङ्गं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गे-
नोदरान्तः प्रविश्य हस्तौ स्तौ पुमान् भवति ॥ ४२ ॥

भावैरधिवासित लिङ्गं सहरतौत्युक्तम् ; * तत् के भावा
इत्याह—भावास्त्रिविधाश्चिन्त्यन्ते, सांसिद्धिका, प्राकृता, वैकृ-
ताश्च । तत्र सांसिद्धिका यथा—भगवतः कपिलस्यादिसर्गे
उत्पद्यमानस्य चत्वारो भावाः सहोत्पन्नाः, धर्मो ज्ञानं वैराग्य-
मैश्वर्यमिति । प्राकृताः कथन्ते,—ब्रह्मणशत्वारः पुन्ना, सनक-
मनन्द-सनातन-सनल्कुमारा बभूवः, तेषामुत्पन्नकार्यकारणानां
शरौरिणां षोडशवर्षीणामेति भावाशत्वारः समुत्पन्नाः, तस्मादेते
प्राकृताः । तथा वैकृता यथा,—आचार्यमूर्त्तिं निमित्तं ज्ञत्वा
अस्मदादीनां ज्ञानमुत्पद्यते, ज्ञानादैराग्यं, वैराग्यादर्मः, धर्मा-
दैश्वर्यमिति । आचार्यमूर्त्तिरपि विकृतिरिति, तस्मादैकृता एते
भावा उच्यन्ते, येरधिवासत लिङ्गं ससराति । एते चत्वारो भावा.
सांत्विकाः, तामसा विपरीताः, “सांत्विकमेतदूपं तामसमस्तात्

* चत्वारिंशत् सङ्ग्रहकारिका द्रष्टव्या ।

धर्मेण गमनमूर्ह्यं गमनमधस्तान्नवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गे विपर्ययादिष्टते वन्धः ॥ ४४ ॥

वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ।

विपर्यस्तम् * इत्यत्र व्याख्याता । एवमष्टौ धर्मे ज्ञानं वैराग्य-
मैश्वर्यमधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमित्यष्टौ भावाः, क्व वर्त्तन्ते ?
दृष्टाः करणाश्रयिणः,—बुद्धिः करणं तदाश्रयिणः ; एतदुक्तम्—
“अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानम्”इति । † कार्यं देहस्तदाश्रयाः
कललाद्याः, ये मातृजा इत्युक्ताः शूकशोणितसंयोगे विबृद्धि-
हेतुका, कललाद्याः,—बुद्धुदमासपेशीप्रभृतयः, तथा कौमार-
यौवनस्थविरत्वादयो भावा अन्नपानरसनिमित्ता निष्पद्यन्ते, अतः
कार्याश्रयिण उच्यन्ते, अन्नादिविषयभोगनिमित्ता जायन्ते ॥ ४३ ॥

निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेति यदुक्तमबोच्यते ‡—धर्मेण
गमनमूर्ह्यं—धर्मं निमित्तं कल्पोर्ह्यमुपनयति ; ऊर्ह्यमित्यष्टौ
खानानि एद्यन्ते, तदयथा—ब्राह्म प्राजापत्यं सौम्यमैन्द्रं गान्धवं
याक्ष राक्षसं पैशाचमिति. तत् सूक्ष्मं शरौरं गच्छति । पशु-
मृगपक्षिसरौस्तपस्यावरान्तेष्वधर्मो निमित्तम् । किञ्च, ज्ञानेन
चापवर्गं,—अपवर्गश्च पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं, तेन निमित्तेनाप-
वर्गे मोक्षः, तत् सूक्ष्मं शरौर निवर्त्तते, परमात्मा उच्यते ।
विपर्ययादिष्टते वन्धः,—अज्ञानं निमित्तं, स चैष नैमित्तिक.
प्राकृतो वैकारिको दाच्चिणिकश्च वन्ध इति वक्ष्यति पुरस्तात्,
यदिदमुक्तं—“प्राकृतेन च वन्धेन तथा वैकारिकेण च । दाच्चिणेन
दृतौयेन बहो नान्येन सुच्यते ॥” ॥ ४४ ॥

तथाऽन्यदपि निमित्तं—यथा कस्यचिह्नैराग्यमस्ति न

* बयोऽवश्यतिसङ्गकारिका इष्टत्वा ।

† अवापि बयोऽवश्यतिसङ्गकारिका इष्टत्वा ।

‡ हित्वादिन्द्रसङ्गकारिका इष्टत्वा ।

ऐश्वर्यादविघाता विपर्ययात् तद्विपर्यासः ॥४५॥
 एष प्रत्ययसर्गे विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः ।
 गुणवैषम्यविमर्दात् तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥४६॥

तत्त्वज्ञानं, तस्मादज्ञानपूर्वादैराख्यात् प्रकृतिलयः,—मृतोऽष्टासु
 प्रकृतिषु प्रधानदुद्ग्रहज्ञारतन्मात्रेषु लौयते न मोचः ; ततो
 भूयोऽपि संसरति । तथा योऽयं राजसो रागः,—यजामि दक्षिणां
 ददामि, वेनामुषिन् लोकेऽत्र यद्विव्यं मानुष सुखमनुभवाम्येत-
 स्माद्राजसाद्रागात् संसारो भवति । तथा ऐश्वर्यादविघात ,—
 एतदैश्वर्यमष्टगुणमणिमादियुक्तं, तस्मादैश्वर्यनिमित्तादविघातो
 नैमित्तिको भवति ब्राह्मादिषु खानेष्वैश्वर्यं न विहन्यते ।
 किञ्चान्यत्, विपर्ययात् तद्विपर्यासः,—तस्याविघातस्य
 विपर्यासो विघातो भवति, अनैश्वर्यात् सर्वत्र विहन्यते ॥४५॥

एष निमित्तै सह नैमित्तिकः षोडशविधो व्याख्यात , स
 किमात्मक इत्याह—यथा एष षोडशविधो निमित्तनैमित्तिक-
 भेदो व्याख्यात एष प्रत्ययसर्ग उच्यते । प्रत्ययो बुद्धिरित्युक्ता,
 अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मी ज्ञानमित्यादि । स च प्रत्ययसर्गश्चतुर्द्वा
 भिद्यते, विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धाख्यभेदात् । तत्र सश्योऽज्ञानं
 विपर्ययः ; यथा कस्यचित् खाणुदर्शने खाणुरय पुरुषो
 वेति संशयः । अशक्तिर्यथा—तमेव खाणुं सम्यक् दृष्टा सशयं
 केतुं न शक्नोतौत्यशक्तिः । एव दृतौयस्तुष्टाख्यो यथा—तमेव
 खाणुं ज्ञातुं संशयितुं वा नेच्छति किमनेनास्माकमित्येषा
 तुष्टिः । चतुर्थः सिद्धाख्यो यथा,—आनन्दितेन्द्रियः खाण-
 मारुढा वस्त्रं पश्यति शकुनिं वा, तस्य सिद्धिर्भवति खाणुरय-
 मिति । एवमस्य चतुर्विधस्य प्रत्ययसर्गस्य गुणवैषम्यविमर्दात्

पञ्च विपर्ययभेदा भवत्यशक्तेसु करणवैकल्यात् ।
 अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिनवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥४७॥
 भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
 तामिसोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिसः ॥४८॥

तस्य भेदासु पञ्चाशत्, योऽय सत्त्वरजस्तमोगुणाना वैषम्यं
 विमदे तेन तस्य प्रत्ययसर्गस्य पञ्चाशद्देदा भवन्ति ॥ ४६ ॥

तथा क्वापि सत्त्वमुक्तट भवति रजस्तमसौ उदासौने, क्वापि
 रजः क्वापि तम इति भेदाः कथन्ते, पञ्च विपर्ययभेदाः,—ते
 यथा—तमो मोहो महामोहस्तामिसोऽन्धतामिस इति, एषां
 भेदाना नानालं वच्यतेऽनन्तरमेवेति । अशक्तेस्त्वष्टाविंशतिभेदा
 भवन्ति करणवैकल्यात्, तानपि वच्यामः । तथा तुष्टिनवधा
 —जाईसोतसि राजसानि ज्ञानानि । तथाऽष्टविधा सिद्धिः,—
 सात्त्विकानि ज्ञानानि, तत्रैवोईसोतसि ॥ ४७ ॥

एतत् क्रमेणैव वच्यते, तत्र विपर्ययभेदा उच्चन्ते—तमस-
 स्त्वावदष्टधा भेदः प्रलयोऽज्ञानादिभज्यते, सोऽष्टासु प्रकृतिषु
 लौयते प्रधानबुद्धग्रहणारपञ्चतन्मात्राख्यासु, तत्र लौनमात्रानं
 मन्यते सुक्तोऽहमिति तमोभेद एषः । अष्टविधस्य मोहस्य भेदोऽ-
 ष्टविध एवेत्यर्थः, यवाष्टगुणमणिमादैश्चर्यं तत्र सङ्गादिन्द्रा-
 दयो देवा न मोक्ष प्राप्नुवन्ति, पुनश्च तत्त्वये सप्तरन्त्येषोऽष्ट-
 विधो मोह इति । दशविधो महामोहः,—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा
 देवानामेते पञ्च विषयाः सुखलक्षणाः, मानुषाणामयेत एव
 शब्दादयः पञ्च विषयाः, एवमेतषु दशसु महामोह इति ।
 तामिसोऽष्टादशधा—अष्टविधमैश्चर्यं, दृष्टानुश्रविका विषया
 दश, एतेषामष्टादशाना सम्पदमनुनन्दन्ति विपदं नानुमोदन्ते,
 एषोऽष्टादशविधो विकल्पस्तामिसः । यथा तामिसोऽष्टगुण-

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदशवधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥४६॥
आध्यात्मिक्यश्चतसः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

मेश्वर्ये दृष्टानुश्रविका दश विषयास्तथाऽन्धतामिसोऽप्यष्टादश-
भेद एव । किन्तु विषयसम्पत्तौ सम्भोगकाले य एव म्नियते-
ऽष्टगुणैश्चर्याद्वा भृश्यते ततस्तस्य महडःखमुत्पद्यते सोऽन्ध-
तामिस्त्र इति । एवं विपर्ययभेदास्तमःप्रभृतय । पञ्च प्रत्येकं
भिद्यमाना द्विषष्टिभेदा । संहृता इति ॥ ४६ ॥

अशक्तिभेदाः कथन्ते—भवन्यशक्तेश्च करणवैकल्यादष्टा-
विश्वतिभेदा इत्युद्दिष्ट, तत्रैकादशेन्द्रियवधाः;—बाधिर्यमन्धता
प्रसुप्तिरूपजिह्विका ग्राणपाको मूकता कुणित्व खाच्चार गुदावर्त्तः
क्लेव्यमुच्चाद इति । सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा—ये बुद्धिवधास्तैः
सहाशक्तेरष्टाविश्वतिभेदा भवन्ति । सप्तदश वधा बुद्धे,—सप्तदश-
वधास्ते तुष्टिभेद-सिद्धिभेदवैपरौत्येन, तुष्टिभेदा नव, सिद्धिभेदा
अष्टौ ये, तद्विपरीतैः सह एकादशवधा एवमष्टाविश्वति-
विकल्पा अशक्तिरिति ॥ ४६ ॥

विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनामेव भेदक्रमो द्रष्टव्यः । तत्र
तुष्टिनवधा कथते, आध्यात्मिक्यश्चतस्तस्तुष्टयः,—अध्यात्मनि
भवा आध्यात्मिक्य, तात्र प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या । तत्र
प्रकृत्याख्या यथा—कश्चित् प्रकृतिं वैत्ति तस्याः सगुणनिर्गुणत्वच्च,
तिन तत्त्वं तत्कार्ये विज्ञायैव केवल तुष्टस्तस्य नास्ति मोक्ष
एषा प्रकृत्याख्या । उपादानाख्या यथा—कश्चिद्विज्ञायैव तत्त्वा-
न्युपादानग्रहण करोति चिदण्डकमण्डलुविविदिषाभ्यो मोक्ष
इति, तस्यापि नास्ति मोक्ष, इति एषा उपादानाख्या । तथा
कालाख्या—कालेन मोक्षो भविष्यतीति किं तत्त्वाभ्यासेनेत्येषा

वाह्या विषयोपरमात्मच्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥५०॥
जहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविधातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

कालाख्या तुष्टिस्तस्य नास्ति मोक्ष इति । तथा भाग्याख्या—भाग्येनैव मोक्षो भविष्यतीति भाग्याख्या, चतुर्द्वा तुष्टिरिति । वाह्या विषयोपरमात् पञ्च—वाह्यासुष्टयः पञ्च विषयोपरमात्, शब्दस्पर्शरूपरसगम्येभ्य उपरतोऽर्जनरक्षणक्षयसङ्घाहिंसादर्शनात् । बुद्धिनिमित्तं पाशुपान्वयवाणिच्चप्रतियहसेवाः कार्याः, एतदर्जनं दुःखम् । अर्जिताना रक्षणे दुःखम् । उपभोगात् क्षौयते इति क्षयदुःखम् । तथा विषयोपभोगसङ्गे कृते नास्तीन्द्रियाणामुपशम इति सङ्गटोषः । तथा न अनुपहत्य भूतान्वयुपभोग-इत्येष हिंमादोषः । एवमर्जनादिदोषदर्शनात् पञ्चविषयोपरमात् पञ्च तुष्टयः । एवमाध्यात्मिकवाह्यभेदात्रव तुष्टयः, तासां नामानि शास्त्रान्तरे प्रोक्तानि—“अस्यः सलिलं मेघो बृष्टिः सूतमः पारं सुनेत्रं नारीकमनुक्तमाभसिकम्” इति । आसां तुष्टीना विपरीता अशक्तिभेदात् बुद्धिवधा भवन्ति, तद्यथा—अनभोऽसलिलममेष इत्यादिवैपरीत्यात् बुद्धिवधा इति ॥५०॥

सिद्धिरुच्यते, ऊहो यथा—“कश्चिन्नित्यमूडते किमिह सत्यं किं परं किं नैःश्रेयसं कि कृत्वा कृतार्थः स्याम्” इति चिन्तयतो ज्ञानमुत्पद्यते, प्रधानादन्य एव पुरुष, इतोऽन्या बुद्धिः, अन्योऽहङ्कारः, अन्यानि तत्त्वात्त्वाणौन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानौत्येवं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते येन मोक्षो भवति, एषा ऊहाख्या प्रथमा सिद्धिः । तथा शब्दज्ञानात् प्रधानपुरुषबुद्धरहङ्कारतत्त्वावेन्द्रिय-पञ्चमहाभूतविषयं ज्ञानं भवति, ततो मोक्ष इत्येषा शब्दाख्या सिद्धिः । अध्ययनात् वेदादिशास्त्राध्ययनात् पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं

दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रिविधः ॥५१॥
न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।

प्राप्यते मोक्षं याति इत्येषा वृत्तीया सिद्धिः । दुःखविघातास्त्वयः,—आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुखवयविघाताय गुरुं समुपगम्य तत उपदेशान्मोक्षं याति, एषा चतुर्थी सिद्धिः । एषैव दुखवयभेदात् विधा कल्पनीया इति षट् सिद्धय । तथा सुहृद्वासि, यथा—कश्चित् सुहृजज्ञानमधिगम्य मोक्षं गच्छति, एषा सप्तमी सिद्धि । दान यथा—कश्चिङ्गवता प्रत्याश्रयौषधिद्विदण्डकुण्डिकादौना ग्रामाच्छादनादौनाञ्च दानेनोपकृत्य तेभ्यो ज्ञानमवाप्य मोक्षं याति, एषा अष्टमी सिद्धिः । आसामष्टानां सिद्धौनां शास्त्रान्तरे सज्जाः क्वाताः, “तारं सुतारं तारतारं प्रमोद प्रसुदितं प्रमोदमानं रम्यकं सदाप्रसुदितम्” इति । आसां विपर्ययात् बुद्धेवधा ये विपरौतास्ते अशक्तौ निक्षिप्ताः, यथा अतारमसुतारमतारतारमित्यादि द्रष्टव्यम् । अर्थक्तिभेदा अष्टाविश्वतिरक्षाः, ते सह बुद्धिवधैरेकादशेन्द्रियवधा इति । तत्र तुष्टिविपर्यया नव, सिद्धौना विपर्यया अष्टौ, एवमेते सप्तदश बुद्धिवधाः, एतैः सहेन्द्रियवधा अष्टाविश्वतिरक्षक्तिभेदाः पश्चात् कथिता इति विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धोनामेवोद्देशो निर्देशश क्वात इति । किञ्चाच्चत, सिद्धेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रिविधः—सिद्धेः पूर्वा या विपर्ययाशक्तितुष्टयस्ता एव सिद्धेरङ्गुशस्त्रिभेदादेव विविधः, यथा—हस्ती गृहीताङ्गशेन वशो भवति, एवं विपर्ययाशक्तितुष्टिभिर्गृहीतो लोकोऽज्ञानमाप्नोति, तस्मादेताः परित्यज्य सिद्धिः सेव्या, सिद्धेस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते तस्मान्मोक्षं इति ॥५१॥

अथ यदुक्तं भावैरधिवासितं लिङ्गं, तत्र भावा धर्मादयोः

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः

॥५२॥

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥५३॥
जड्डं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥

इष्टावुक्ता बुद्धिपरिणामा., विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिपरिणताः, स भावाख्यः प्रत्ययसर्ग, लिङ्गच्च तत्त्वात्तर्सर्गश्चतुर्दशभूतपर्यन्त उक्तः, तचैकेनैव सर्गणं पुरुषार्थमिष्ठौ किमुभयविधसर्गणेत्यत आह—भावै,—प्रत्ययसर्गविना, लिङ्गं न—तत्त्वात्तर्सर्गो न, पूर्वेपूर्व-सस्कारादृष्टकारितत्वादुत्तरोत्तरदेहलभ्यत्य । लिङ्गेन—तत्त्वात्तर्सर्गणं च विना, भावनिर्वृत्तिर्न, स्थूलसूक्ष्मदेहसाध्यत्वाद्भर्त्तदेः अनादित्वाच्च सर्गस्य वोजाङ्गुरवदन्याऽन्याशयो न दीप्ताय तत्तज्जातौयापेक्षित्वेऽपि तत्तद्वक्त्रौना परस्परानपेक्षित्वात्; तस्माङ्गावाख्यो लिङ्गाख्यश्च द्विविधः प्रवर्तते सर्ग इति ॥ ५२ ॥

किञ्चान्यत, तत्र दैवमष्टप्रकार, ब्राह्म प्राजापत्यं सौम्य-मैन्द्र गाम्यवै याक्तं राक्तस पैशाचमिति । पशुमृगपक्षिसरौसृप-खावराणि भूतान्येवं पञ्चविधस्त्वेरस्य । मानुषयोनिरेकैव । इति चतुर्दश भूतानि ॥ ५३ ॥

त्रिष्वपि लोकेषु गुणवयमस्ति, तत्र कस्मिन् किमधिकमित्युच्यते, ऊर्जमिति ।—अष्टसु दैवस्यानेषु सत्त्वविशालः सत्त्वविश्वारः सत्त्वोक्तट ऊर्जसत्त्व इति ; तत्रापि रजस्तमसौ स्तः । तमोविशालो मूलतः,—पश्चादिषु स्थावरान्तेषु सर्व, सर्ग-

त च जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
 लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तमात् दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥
 इत्येष प्रकृतिकृतौ महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।

स्तमसाधिक्येन व्याप्त, तवापि सत्त्वरजसौ स्त । मध्ये—मानुषे
 रज उल्कटं, तवापि सत्त्वतमसौ विद्येति, तस्मात् दुःखप्राप्य
 मनुष्या । एवं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः,—ब्रह्मादिस्यावरान्त इत्यर्थः ।
 एवमभौतिकः सर्गो लिङ्गसर्गो भावसर्गो भूतसर्गो दैवमानुष-
 तैर्यग्योना इति, एष प्रधानकृत. वाडशविधः सर्गः ॥ ५४ ॥

तवेति—तेषु दैवमानुषतिर्यग्योनिषु जराकृत मरणकृत-
 छैव दुःखं चेतनः चैतन्यवान् पुरुषं प्राप्नोति, न प्रधानं न
 बुद्धिर्नाहङ्कारी न तन्मात्राणोन्दियाणि महाभूतानि च । कियन्तं
 कालं पुरुषो दुःखं प्राप्नार्ताति तद्विविनक्ति, लिङ्गस्याविनिवृत्ते-
 रिति—यत् तन्महदादि लिङ्गशरौरेणाविश्य तद व्यक्तोभवति,
 तत् यावत् निवर्त्तते संसारशरोर्मति तावत् सङ्घेषेण त्रिषु
 स्थानेषु पुरुषो जरामरणकृत दुःखं प्राप्नोति, लिङ्गस्याविनिवृत्तेः
 लिङ्गस्य विनिवृत्तिं यावत् । लिङ्गनिवृत्तौ मोक्षो मोक्षप्राप्तौ
 नास्ति दुःखमिति । तत् पुन कैन निवर्त्तते ? यदा पञ्चविंशति-
 तत्त्वज्ञानं स्यात् सत्त्वपुरुषान्यथास्यातिलक्षणम्, इदं प्रधानमियं
 बुद्धिरयमहङ्कार इमानि पञ्चतन्मात्राणेकादशेन्द्रियाणि पञ्च
 महाभूतानि, येभ्योऽन्यः पुरुषो विसद्वश इत्येवं ज्ञानालिङ्ग-
 निवृत्तिस्तता मोक्ष इति ॥ ५५ ॥

प्रकृतेः किनिमित्तमारम्भ इत्युच्यते—इत्येष परिसमाप्तौ
 निर्देशे च, प्रकृतिकृतौ—प्रकृतिकरणे प्रकृतिक्रियायां य आरम्भो
 महदादिविशेषभूतपर्यन्त. प्रकृतेमहान् महतोऽहङ्कारः

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थं इव परार्थं आरम्भः ॥५६॥
 वत्सविवृद्धिनिमित्तं चौरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
 पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥५७॥
 अौत्मुक्यनिवृत्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
 पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्दद्व्यक्तम् ॥५८॥

तस्मात् तस्मावाखेकादशेन्द्रियाणि तस्माकेभ्यः पञ्चमहाभूतानीत्येष प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं—पुरुषं पुरुषं प्रति देवमनुष्ठतिर्थंगभावं गताना विमोक्षार्थमारम्भः, कथम् ? स्वार्थं इव परार्थं आरम्भः,—यथा कश्चित् स्वार्थं त्वक्वा मित्रकार्याणि करोति, एवं प्रधानम् । पुरुषोऽव प्रधानस्य न किञ्चित् प्रत्युपकारं करोति; स्वार्थं इव न च स्वार्थं परार्थं एव, अर्थः शब्दादिविषयोपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिः, त्रिषु लोकेषु शब्दादिविषयैः पुरुषायोजयितव्या, अन्ते च मोक्षेणेति प्रधानस्य प्रवृत्तिः; तथा चोक्तं—“कुभवत् प्रधानं पुरुषार्थं कल्पा निवर्तते” इति ॥ ५६ ॥

अत्रोच्यते—अचेतनं प्रधानं चेतनः पुरुष इति, मया त्रिषु लोकेषु शब्दादिभिर्विषयैः पुरुषो योज्योऽन्ते मोक्षं कर्त्तव्य इति कथं चेतनवत् प्रवृत्तिः ? सत्य, किन्त्वचेतनानामपि प्रवृत्तिर्दृष्टा निवृत्तिश्च यस्मादित्याह—यथा लृणोदक गवा भक्षित चौरभावेन परिणाम्य वत्सविवृद्धि करोति, पुष्टे च वक्षे निवर्तते, एवं पुरुषविमोक्षनिमित्तं प्रधानम् इति अज्ञस्य प्रवृत्तिरिति ॥५७॥

किञ्च, यथा लोके इष्टौत्मुक्ये सति तस्य निवृत्यर्थं क्रियासु प्रवर्तते, गमनागमनक्रियासु कृतकार्यो निवर्तते, तथा पुरुषस्य विमोक्षार्थं शब्दादिविषयोपभोगोपलब्धिलक्षणं गुणपुरुषान्त-

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
 पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य निवर्त्तते प्रकृतिः॥५६॥
 नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
 गुणवल्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥
 प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तौति मे मतिर्भवति ।
 या दृष्टाऽस्मौति पुनर्न दर्शनमपैति पुरुषस्य ॥६१॥

रोपलविलक्षणच्च इविधमपि पुरुषार्थं कल्पा प्रधानं
 निवर्त्तते ॥ ५८ ॥

किञ्चान्यत्, यथा नर्तकी शृङ्गारादिरसैरितिहासादि-
 भावैश्च निबद्धगौतवादिवनृत्यानि रङ्गस्य दर्शयित्वा कृतकार्या-
 नृत्यान्विवर्तते, तथा प्रकृतिरपि पुरुषस्यात्मानं प्रकाश्य बुद्धा-
 वङ्गारतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतभेदेन निवर्त्तते ॥ ५८ ॥

कथं को वा अस्या निवर्त्तको हेतु ? तदाह—नानाविधै-
 रुपायैः प्रकृति पुरुषस्योपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः,
 कथम् ? देवमानुषतिर्यग्भावेन सुखदुःखमोहात्मकभावेन
 शब्दादिविषयभावेन ; एव नानाविधैरुपायैरात्मान प्रकाश्य
 अहमन्या त्वमन्य इति निवर्त्तते, सतो नित्यस्य तस्यार्थ-
 मपार्थकं चरति कुरुते, यथा कश्चित् परोपकारी सर्वस्योपकुरुते
 नात्मनः प्रत्युपकारमौहते, एवं प्रकृति पुरुषार्थं चरति
 करोत्यपार्थकं, पश्चादुक्तमात्मान प्रकाश्य निवर्त्तते ॥६०॥

निवृत्ता च किं करोतीत्याह—लोकं प्रकृते, सुकुमारतरं न
 किञ्चिदस्तौत्वेवं मे मतिर्भवति, येन परार्थं एवं मतिरुत्पन्ना ।
 कस्तात् ? अहमनेन पुरुषेण दृष्टाऽस्मौत्यस्य पंसः पुनर्दर्शेन नोपैति

तस्माद्व बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥ ६२॥

पुरुषस्यादर्थनमुपयातीत्यर्थं । तत्र सुकुमारतरं वर्णयति—
केचिदौश्वरं कारणं ब्रुवते “अज्ञो जन्तुरनौशोऽयमात्मनः
सुखदुखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव वा” ॥ अपरे
स्वभावकारणिका ब्रवते, “केन शुक्लोक्ता हसा मयूरा केन
चित्रिता । स्वभावेनैव—” इति । अत्र साङ्गाचार्यो आहुः,
—“निर्गुणत्वादौश्वरस्य कथं सगुणतः प्रजा जायिरन् । कथं वा
पुरुषान्निर्गुणादेव ? तस्मात् प्रकृतेर्युज्यते, तथा शुक्लेभ्यस्तनुभ्यः
शुक्ल एव पटो भवति, क्षणेभ्यः क्षणं एव” इति । एवं त्रिगुणात्
प्रधानात् वयो लोकास्त्विगुणाः समुत्पद्धा इति गम्यते ।
निर्गुण ईश्वरः, सगुणाना लोकाना तस्मादुत्पत्तिरयुक्तेति ।
अनेन पुरुषो व्याख्यातः । तथा केषाच्चित् कालं कारणमिति,
उक्तच्च—“कालः पचति भूतानि कालः सहरते जगत् । कालं
सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः” ॥ व्यक्ताव्यक्तपुरुषा-
स्वयं पदार्थाः, तेन कालोऽन्तर्भूतोऽस्ति, स हि व्यक्तः,
सर्वकर्तृत्वात् कालस्यापि प्रधानमेव कारणं, स्वभावोऽप्यत्रैव
ज्ञौन्, तस्मात् कालो न कारणं, नापि स्वभाव इति । तस्मात्
प्रकृतिरेव कारणं, न प्रकृतेः कारणान्तरमस्तौति न पुनर्दर्थन-
मुपयाति पुरुषस्य । अतः प्रकृते सुकुमारतर सुभोग्यतर न
किञ्चिदौश्वरादि कारणमस्तौति मे मतिर्भवति । तथा च श्वोके
रुद्धम् ॥ ६१ ॥

पुरुषो मुक्तः, पुरुष ससारी, इति नोदिते आह—तस्मात्
कारणात् पुरुषो न बध्यते, नापि मुच्यते, नापि संसरता,
यस्मात् कारणात् प्रकृतिरेव नानाश्रया देवमानुषतिर्थं ग्योन्या-

रूपैः सप्तभिरेव तु बधात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
 मैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥
 एवं तत्त्वाभ्यासाद्वास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
 अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥६४॥

अथा बुद्धगच्छारतन्मावेन्द्रियभूतस्तरूपेण बध्यते मुच्यते संस-
 राति चेति । अथ मुक्त एव स्वभावात् स मर्वगतश्च कथं समरति ?
 अप्राप्तप्राप्यार्थं सप्तरण्माति, तेन पुरुषो बध्यते, पुरुषो मुच्यते,
 पुरुषः संसरतौति व्यपदिश्यते येन सप्तारत्वं विद्यते ;
 सत्त्वपुरुषान्तरज्ञानात् तत्त्वं पुरुषस्याभिव्यज्यते, तदर्थभव्यक्तौ
 केवल शुद्धो मुक्तः स्वरूपप्रतिष्ठ. पुरुष इति । अत्र यदि पुरुषस्य
 बन्धो नास्ति, ततो मोक्षोर्जप नास्ति । अतोच्यते—प्रकृति-
 रेवात्मानं बधाति मोचयति च, यत्र सूक्ष्मशरीरं तन्मात्रकं
 त्रिविधकरणोपेतं तत् त्रिविधेन बन्धेन बध्यते ; उक्ताच्च
 —“प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च । दार्ढ्र्येन लृतीयेन
 बद्धो नान्येन मुच्यते ॥” तत् सूक्ष्मं शरीरं धर्माधर्मसयुक्तम् ॥६२॥

प्रकृतिश्च बध्यते, प्रकृतिश्च मुच्यते, सप्तरतौति कथम् ?
 तदुच्यते—रूपै सप्तभिरेव—एतानि सप्त प्रोच्यन्ते, धर्मो वैराग्य-
 मैश्वर्यमधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यम्, एतानि प्रकृतेः सप्त
 रूपाणि, तैरात्मान स्तं, बधाति प्रकृतिः, आत्मना स्वेनैव, मैव
 प्रकृति, पुरुषस्यार्थं, पुरुषार्थं, कर्तव्य इति विमोचयत्यात्मान-
 मेकरूपेण ज्ञानेन ॥ ६३ ॥

कथं तज्ज्ञानमुत्पद्यते ?—एवमुक्तेन क्रमेण, पञ्चविंशति-
 तत्त्वालोचनाभ्यासादियं प्रकृतिरथं पुरुष एतानि पञ्चतन्मा-
 वेन्द्रियमहाभूतानौति पुरुषस्य ज्ञानमुत्पद्यते, नास्ति नाहमेव

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् समरूपविनिवृत्ताम् ।
 प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवद्वस्थितः स्वस्थः ॥६४॥
 * दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।
 सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥६५॥

भवामि, न मे मम शरीर तत्, यतोऽहमन्यः शरौरमन्यत्
 नाहमिति अपरिशेषम् अहङ्काररहितम्, अविपर्ययादिशुद्धं
 विपर्ययः संशयः अविपर्ययादसशयादिशुद्धं, केवलं तदेव नान्य-
 दस्तौति मोक्षकारणम्, उत्पद्यतेऽभिव्यज्यते, ज्ञानं पञ्चविंशति
 तत्त्वज्ञानं पुरुषस्येति ॥ ६४ ॥

ज्ञाने पुरुषः किं करोति ?—तेन विशुद्धेन केवलज्ञानेन,
 पुरुषः प्रकृतिं पश्यति प्रेक्षकवत् प्रेक्षकेण तुल्यम्, अवस्थितः स्वस्थः,
 यथा रङ्गप्रेक्षकोऽवस्थितो नर्तकीं पश्यति, स्वस्थः सर्वास्तुष्टिति
 स्वस्थः स्वस्थानस्थितः । कथम्भूतां प्रकृतिम् ? निवृत्तप्रसवां
 निवृत्तवृद्धः अहङ्कारकार्याम्, अर्थवशात् समरूपविनिवृत्तां निवर्त्तिं
 पुरुषोभयप्रयोजनवशात् यैः सप्तमिः रूपैर्धर्मादिभिरामानं बधाति
 तेभ्यः सप्तभ्यो रूपेभ्यो विनिवृत्तां प्रकृतिं पश्यति ॥ ६५ ॥

किञ्च, रङ्गस्थ इति यथा रङ्गस्थ इत्येवमुपेक्षक एकः केवलः
 शुद्धं पुरुषस्तेनाहं दृष्टेति कल्पा उपरता निवृत्ता, एका एकैव
 प्रकृति तैलोक्यस्यापि प्रधानकारणभूता न द्वितीया प्रकृति-
 रस्ति मूर्त्तिवधि जातिभेदात्, एव प्रकृतिपुरुषयोर्निवृत्तावपि
 व्यापकत्वात् सयोगोऽस्ति न तु संयोगात् कृतः सर्गो भवति ।
 सति संयोगेऽपि तयोः,—प्रकृतिपुरुषयोः सर्वेगतत्वात् सत्यपि
 संयोगे, प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य सृष्टेः चरितार्थत्वात्, प्रकृते-

* मातृदर्शनात् आर्योदया मातापेक्षया भावाधिक्यदशनात् पुर्वाङ्मुखे “रङ्गस्थ
 इत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरता चैका” इति पाठ, सभीषीन इति मन्त्रे ।

सम्यक् ज्ञानाधिगमात् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
 तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभमवत् धृतशरीरः ॥६७॥
 प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।
 एकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥६८॥
 हिंसिधं प्रयोजनं शब्दविषयोपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिश्च,
 उभयत्रापि चरितार्थत्वात् सर्गस्य नास्ति प्रयोजनं यः पुनः
 सर्ग इति । यथा दानग्रहणनिमित्तम् उत्तमर्णाधमर्णयोद्रव्य-
 विशुद्धौ सत्यपि संयोगे न कश्चिदर्थसम्बन्धो भवति, एवं
 प्रकृतिपुरुषयोरपि नास्ति प्रयोजनमिति ॥ ६९ ॥

यदि पुरुषस्योत्पन्ने ज्ञाने मोक्षो भवति ततो मम कस्माच्च
 भवतीत्यत उच्यते—यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञान भवति तथाऽपि
 संस्कारवशाद्धृतशरीरो योगी तिष्ठति ; कथम् ? चक्रभमवच्चक्र-
 भमेण तुल्यम् , यथा कुलालशक्र भमयिला घटं करोति,
 मृत्युण्डं चक्रमारोप्य पुनः कल्पा घटं पर्वामुच्छति चक्रं
 भमत्येव संस्कारवशात्, एवं सम्यग्ज्ञानाधिगमादुत्पन्नसम्यग्-
 ज्ञानस्य धर्मादीनामकारणप्राप्तौ एतानि सप्त रूपाणि बन्धन-
 भूतानि सम्यग्ज्ञानेन दग्धानि, यथा नामिना दग्धानि
 वौजानि प्ररोहणसमर्थानि, एवमेतानि धर्मादीनि बन्धनानि
 न समर्थानि । धर्मादीनामकारणप्राप्तौ संस्कारवशाद्धृत-
 शरीरस्तिष्ठति, ज्ञानाहर्त्तमानधर्माधर्मच्छयः कस्माच्च भवति, वर्त्त-
 मानलादेव, चण्णान्तरे च्यमप्येति, ज्ञानं त्वनागत कर्म दह्वति,
 वर्त्तमानशरीरेण च यत् करोति तदपौति, विहितानुष्ठान-
 करणादिति, संस्कारचयाच्छरीरपाते मोक्षः ॥ ६७ ॥

स किविशिष्टो भवतीत्युच्यते—धर्माधर्मजनितसंस्कारचयात्
 प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानस्य निवृत्तौ एकान्तिक

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
 स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥६८॥
 एतत् पवित्रमयं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
 आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधाकृतं तन्वम्

॥ ७० ॥

शिव्यपरम्परयाऽगतमौश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
 सङ्घप्रमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥७१॥
 सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्ठितन्वस्य ।
 आख्यायिकाविरहिताः परबादविवर्जिताश्वापि

॥ ७२ ॥

इति साङ्घकारिका समाप्ता ।

मवश्यम्, आत्यन्तिकमनन्तर्हित, कैवल्य कैवल्यभावान्मोक्षम्, उभयम् ऐकान्तिकात्यन्तिकमित्येवं विशिष्ट कैवल्यमाप्नोति ॥६८॥

पुरुषार्थो मोक्षस्तदर्थं ज्ञानमिदं गुह्यं रहस्यं, परमर्षिणा श्रीकपिलर्षिणा, समाख्यात सम्युक्त, यत्र ज्ञानं, भूतानां वैकारिकाणा, स्थित्युत्पत्तिप्रलया अवस्थानाविर्भावतिरोभावा,, चिन्त्यन्ते विचार्यन्ते, येषा विचारात् सम्यक् पञ्चविश्विततत्त्वविवेचनार्थिका सम्यद्यते सवित्तिरिति ॥६९॥

साङ्घं रक्षिप्तमुनिना प्रोक्तं ससारविमुक्तिकारणं ह ।

यत्रैताः सप्ततरार्थो भाष्यच्छात्र गौडपादकृतम् ॥

इति साङ्घकारिकाव्याख्या समाप्ता ।

